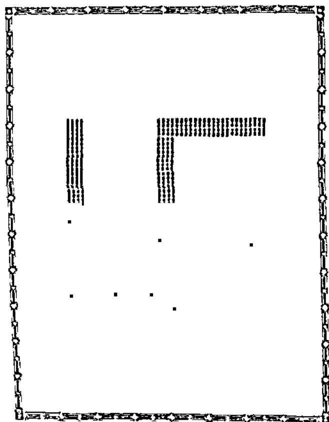
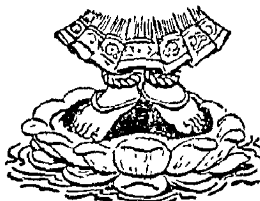

આ પુસ્તકનું 'ચુંદડી' એવું પ્રથમ નામ
પાડનાર અને 'ચુંદડી'માં પોતાના અંતરના
નિર્મળા રંગો પૂરનાર અખંડ ચુંદડિયાળી રુવ.
બ્હેન વસંતના નિષ્પાપ, સૌમ્ય અને નિર્દોષ

આત્માને

વીરની વીરપસલી

નિવેદન

સવા બે વર્ષ ઉપર, રઢીયાળી રાત ભાગ બીજાના નિવેદનમાં આપેલું વચન આજે પાળી શકાય છે તે બદલ પ્રભુના ગુણ ગાઉં છું. લોક-ગીતોમાં ઘણું ચડિયાતું સ્થાન રોકતાં વ્રત-ગીતોનો પ્રવેશ બની શક્યું તેટલા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં, અસલી તાળ શબ્દને વફાદાર રહીને અહીં રજુ કરી શકાયો છે. એમાંથી ભાવનાઓ ઉકેલવાનું કામ મેં મારી પોતાની જવાબદારી ઉપર કર્યું છે. જેઓને મારી દરમીયાનગીરી ન ગમે, તેમણે સુખેથી કેવળ પાઠ-સંગ્રહ જ વાંચી કાઢવો. ગીતોમાં તો મેં મારો એક અક્ષર પણ નથી ઉમેર્યો.

આ સંગ્રહમાં મને ઘણી મોટી સહાય સૌ. બ્હેન જયાકુમારી તથા સ્વ. બ્હેન વસંતકુમારી દાણીની મળી છે. તેમાંના એક બ્હેનનો તો મારે અંતરિક્ષમાં જ આભાર માનવો પડશે એવું ન્હોતું ધાર્યું. તે સિવાય મેં અન્ય ગીતસંગ્રહોની પણ છૂટથી સહાય લીધી છે. તે સહુનો હું ઋણી છું.

રાંદલનાં, સીમંતનાં વગેરે ગીતો બાકી રહ્યાં છે તે બીજા સંગ્રહની યોજનામાં આપી શકાશે.

પદ્ય સંગ્રહમાં હવે છેલ્લો વારો ભજનોનો અને ચારણી છંદોનો આવે છે. બન્નેની વ્યવસ્થિત યોજના ચાલુ છે. ભજનોનો તો મહાસાગર જ ઘૂઘવી રહ્યો છે. એ લોક-ધન તો અખૂટ જ છે. અને આંગ્લ કવિ સર વૉ. સ્કૉટે સંગ્રહેલ "The Border Minstrelsy" ની માફક આપણે પણ સૌરાષ્ટ્રના સીમાન્ત-ગ્રામો વિષે રચાયેલાં અનેક ચારણી ગીત છંદો પ્રગટ કરી સોરઠી ઇતિહાસના કોઇ ભાવી ઇતિહાસકારના હાથમાં સાચા ઇતિહાસની થોડીક નવી સામગ્રી ધરી દઇશું એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

મારા એ કાર્યમાં હું સહુ સૌરાષ્ટ્રપ્રેમીઓનો સહકાર યાચું છું.

સૌ. સા. મ.
ચૈત્ર શુદ ૧ : ૧૯૮૪ } સંપાદક

સાંકળિયું

૩ દર્શન વિભાગ

૪ મિલન વિભાગ

* આ ક્રમાંક ભૂલથી બેવડાઇ ગઇ છે.

૫: જીવન

૬: પૂરવણી

સુધારો

જ્યાં જ્યાં 'મીલન' હોય
ત્યાં ત્યાં 'મિલન' કરવુ'.

ચુંદડીના રંગો

દિન-રાત્રિની મીલન-સખી

દિવસ મટીને રાત્રિ આવે છે, રાત્રિ વીતીને દિવસ ઉગે છે. રોજે રોજનો, રોજ બબ્બે વખતનો એ ફેરફાર છે. જળ ત્યાં થળ ને થળ ત્યાં જળ કરનાર કોઇ ભૂમીકંપ જેટલો—બલ્કે તેથીયે વિશેષ મોટો એ ફેરફાર છે. દટ્ટણ પટ્ટણની દારૂણતા આ દિવસ-રાતના પરિવર્તન પાસે શી વિસાતમાં છે! બન્ને પરસ્પરના કટ્ટા વિરોધી : એકની પ્રકૃતિ પ્રકાશમય, તાપનશીલ અને ચૈતન્યદાયી : અન્યની પ્રકૃતિ ઘન અંધકારમય, શીતવાહી, ને નિશ્ચેતનતામાં સુવાડનારી : છતાં બન્નેનું સવાર સાંજ બદલાવું કેવું સ્વાભાવિક લાગે છે! બે શત્રુઓ પરસ્પરની ગરદન વાઢતા હોવાને બદલે બે પ્રેમીજનો પરસ્પરનું ગાઢ-પ્રગાઢ મીલન સાધતા હોવાનું શું એ ઉત્સવ-દૃશ્ય નથી બની જતું? એકના જ્વાળા ઝરતાં કિરણોને સ્થળે બીજાના શીતળતા વર્ષતા તારલા તન સ્વાભાવિક જ કાં લાગે? એકના સર્વદર્શી અજવાળાને બદલે અન્યનો સર્વગોપન અંધારપછેડો પણ કેટલો બધો સ્વાભાવિક ને સુસંગત લાગે છે!

આવું પ્રચંડ પરિવર્તન, ને છતાં એનો લગારે આંચકો ન મળે. આવો બલવાન પ્રત્યાઘાત, છતાં તેનો જરીક અવાજ ન સંભળાય. આવો વિરાટ પલટો, છતાં જગતના કરોડો જીવો જરાયે ચોંક્યા વિના એને આધીન બને છે. એમાં સુખની લ્હેરો અનુભવે છે. એમાં વિશ્રામ અને સ્ફુર્તિ પામે છે. એ શા માટે? એટલા માટે કે એ પરિવર્તનનો આંચકો ન લાગવા દેનારી મૃદુલ એક બાલ-તનયા ત્યાં વચ્ચે આવીને પોતાનાં કોમલ અંગો આડાં ધરે છે. એનું નામ ઉષા-સંધ્યા. કલહપ્રિય માવતર વચ્ચે ઉભી રહેનારી કોઈ ડાહી દીકરી સરખી એ બહુરંગી ઉષા-સંધ્યા દિવસ રાત્રિના વિગ્રહને પોતાની ચુંદડી આડે સંતાડી રાખે છે. ધીરે ધીરે, ધીરે-ધીરે-ધીરે જાણે દિવસની પાંખો સંકેલાઇને રાત્રિ રૂપી માળામાં છુપાય છે. ધીરે ધીરે, ધીરે-ધીરે-ધીરે જાણે બાલક માતાની મીઠી ગોદમાં લપાય છે ધીરે-ધીરે-ધીરે જાણે પ્રિયતમ પ્રિયાના ભુજપાશમાં સમાય છે.

પીરથી નાજુ એક પીગળીને અન્યમાં ઓતપ્રોત થાય છે. એ નાજુ યુદ્ધ નથી, મીલન છે; પરિવર્તન નથી, ઐકાત્મ્ય છે; જય પરાજય નથી, અન્યોન્ય આધીનતા છે; મૃત્યુ નથી, પ્રાણમાં પ્રાણનું નિમજ્જન છે; આંચકો નથી, આલીંગન છે. અને એ અસ્વાભાવિકને સ્વાભાવિક બનાવનાર, એ અસંગતની સગતિ યોજનાર, એ દારુણને કરુણામય કરી મૂકનાર કેવલ અર્ધ પા કલાકની ઉષા-સંધ્યા જ છે. દિવસ રાત્રિ, ઉભયના રંગોને ધારણ કરીને એ મીલન-સખી આજને આરે ઉભી રહે છે. એણે અબજો પુનરાવર્તન પછી પણ ઉદય-સંધ્યાની રમતાને જૂની પુરાણી થઇ જવા દીધી નથી. નિત્ય નિત્ય નૂતનત્વ અને નિગૂઢત્વની કોઇ નવરંગી ચુંદડી ઓઢીને પોતાના ઝલકતા પાલવ ફરકતી એ ઉષા-સંધ્યા રોજેરોજની અનાણી બની આભ-ધરતીને અમીરસ પાયા જ કરે છે. થાક એને લાગ્યો જ નથી. અબજ વર્ષે પણ થાક એને લાગવાનો નથી. થોડી વાર આપણે એ ચુંદડીનું ધ્યાન ધરીએ. એ ચુંદડીના રંગો આંખો વાટે ભરી ભરી પીએ. પછી એ ચુંદડીના સોહાગ ફોરતી કોઇ બીજી ચુંદડી પૃથ્વી પર ક્યાંયે હોય તો તેને શોધી કાઢીએ.

માનવાત્માની મીલન-સખી

એકલ દશા ને યુગલ દશા : માનવ-જીવનની એ પણ બન્ને વિરોધી દશાઓ : દિવસ અને રાત્રિ જેવી : વિચાર કરીએ તો ભયંકર વિગ્રહ-તત્પર બે વિરોધીઓ જેવી જણાય. બન્ને દશાના સ્વભાવ ને સ્વરૂપ કેટલાં બધા જૂજવાં ! બન્નેના મેળને અવકાશ જ ક્યાં છે ? આજનો એકલ-વિહારી, ઉન્મત્ત કે કઠોર વ્રતધારી કુમાર આવતી કાલે પરગૃહની કોઇ અનાણી કુમારી સાથે પરણી જઇ જુગલવિહારી બને એ શું પ્રકૃતિના ભુવનમાં પ્રચંડ આંચકો નથી ? જેમ કુદરતમાં તેમ જીવનમાં પણ આંહી દટ્ટણ તો બીજે પટ્ટણ, આંહી જળ તો બીજે થળ, આંહી માયા તો બીજે મિટ્ટી બનાવી મૂકનાર એ ઘટના નથી ? યોગમાંથી ઉપભોગમાં લસરાવતું એ મહાન વાવાઝોડું છે. અનેક આત્માઓની ચાહના તજાવીને એક જ માનવી પર આખું અંતઃકરણ ઢોળાવનાર એ એક વિકટ દશાન્તર છે. નવું લગ્ન એ એક એવું ભેખમકારક પરિવર્તન છે. એ નવા મીલને ઘણા ઘણા જૂના ગાઢતર સ્નેહ સંબંધોને રદ કરાવ્યાં છે. એણે સંયમ ભૂલાવી લાલસાના દોર છૂટા મેલાવ્યા છે. એણે સમતા છોડાવી મદોન્મત્તતા જન્માવેલ છે. એ પરિવર્તને ઘણું જૂનું ભાંગીને નવું સરજાવેલું છે. એ એનો સ્વભાવ છે. છતાં એને દિવસ-રાત્રિના પલટા સમાન કોમલ, નિઃશબ્દ ને મધુર બનાવનાર કોઇ ઉષા-સંધ્યા ક્યાં હશે ? હશે તો કેવી હશે ? કેવી હોવી

જોઈએ ? લોકોએ કેવી એની કલ્પના કરી છે ? એ સુંદરીના ભાતીગળ પાલવડા પોતાની ફેરમો ઢાળતા ક્યાં ક્યાં ને કેવી રીતે ફરકી ગયા છે !

કેટકેટલી આળ પંપાળને અંતે બે પંખીનાં પ્રાણમાં પ્રેમ પ્રગટે છે ! કેટ કેટલી કુશંકાઓ અને ભીતિઓ ટળી ગયા પછી જ બે ઢોર પણ પરસ્પર હેવાયાં બને છે ! માનવી તો એ સહુથી વધુ ગુંચવણોથી ભરેલો જીવ : એને તો મિત્ર બનતા પહેલાં પણ કેટલી અશ્રદ્ધા, ચિંતા ને ધાસ્તીમાંથી વટવું પડે છે ! એથી, એ સહુથી વધુ વિકટ મનસંયોગ તો નર અને નારીનાં બે પ્રાણપંખીડાના સમજવા. અને એ જીવનાં જોડાણોને કાળે કાળે નિરનિરાળા સમાજે, નોખનોખા જુગમાં નિરનિરાળી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ યોજેલી દિસે છે. આજે જાણે કે યુગ બેસે છે સંવનનનો. આજે સ્નેહ–સાહિત્યનું વાચન અને ચોખાજનુની સ્નેહ–સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ યુવક યુવતીનાં અંતરમાં બેલડ–દશાની ક્ષુધા જન્માવે છે, અને મોહવશ આંખો જેટલો કાંઇક વિવેક વાપરવા આપે તેટલો વાપરીને પોતાના પસંદ કરેલા પાત્ર સાથે સંવનનની રીતિએ મનમેળ ઉપજાવવા દેવાના આજે ઇલાજો નક્કી થયા છે, ધીરે ધીરે કે ત્વરિત ગતિએ, વિવેકની પાળો વચ્ચે સમતાથી વહેતી સરિતાની માફક અથવા તો ઉર્મિના પ્રબલ મારપછાડા રોકનારી કોઇ કિનારીઓ વિનાને વિકલ પંથે એક જીવન બીજા જીવનમાં ઢળવાઇ જાય છે. પ્રેમના પત્રો, કવિતાની રચનાઓ, પરસ્પર પાઠવવામાં આવતી ભેટો, પ્રતિબંધ રહિત મેળાપો, સહનિવાસો, સગાં વહાલાં ને સ્નેહીજનો તરફની સોગાદો, ચંદ્રરજની (honey moon)ના બેલડી–વિહારો, વગેરે વગેરે રંગો ને ભાતોથી ભભકે છે આજની જીવન–સુંદરી. એ રંગો કાચા છે કે પાકા, એ ભાત રહેશે કે રેળાઇ જશે, એનો નિર્ણય હજુ થયો નથી.

સમતોલતા

પરંતુ એવી કોઇ જીવન–સુંદરી જૂના કાળમાં હતી કે નહિ ? આજ કાલ અશિક્ષિત અને પછાત વર્ગમાં ખપતા સમુદાયને એવી કોઇ સુંદરીનું સ્મરણ છે કે નહિ ? એના માનવ–મીલનો શું કેવલ કલાવિહીન, પ્રાણ-વિહીન, રંગવિહીન મીલનો હતાં ? કે કોઇ કસુંબલ સુંદરીની સુવાસો ત્યાં પણ મ્હેકતી હતી કદિ ? એવું કંઇક હતું. ને અવશેષ રૂપે હજુ જીવે છે. એ જીવે છે પ્રાચીન લોકલગ્ન–વિધિ રૂપે; લોકોનાં લગ્ન–ગીતોના સનગ્ર એક ઝુમખા રૂપે.

લોકસમુદાયે પોતાની સંતતિની કૌમાર અને વિવાહિત દશાની વચ્ચે આખી એક લગ્ન–રીતિ અને લગ્નકાવ્યનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરીને પોતાને સૂઝ્યું તેવું સર્વદેશીય ભાવના–મીલન સાધવાનો યત્ન કર્યો હતો. કુટુ-

રજને પ્રેમી અને કડક પ્રણયાગી દશાનો પાલનહાર લોક-યુવક અથવા યુવતી, ધીરે ધીરે-દિવસ રજનીના મીલન જેટલા જ ધીરે ધીરે, દંપતિ-જીવનની સાચી પરિસ્થિતિમાં નિઃશબ્દે, વિણ આધાને, વિના કષ્ટે સરી જતા, બન્ને અવસ્થાઓનુ માધુર્ય મીઠાશી મીઠાશીને પીતા લાગતા. કહ નહિ તો એવી મીઠાવટનો આશય આ ઝીણવટભરી રસપ્રણાલીનો પાછળ લોકોનો હતો. બે સામસામા છાબડા વચ્ચે સમતુલાની દોરી બાંધવાનો એ પ્રયત્ન હતો. ઉપભોગની સામે વિશુદ્ધિને, યુગલ-જીવનની સામે કુટુંબ-સંસારને, શૃંગારની સામે કરુણતાને, ગાંભીર્યની સાથે પરિહાસને અને વિલાસની સાથે માંગલ્યને ભારોભાર બનાવી જોડવાની કોઇ જુક્તિ રૂપે પ્રજાએ આ પ્રણાલી યોજી હશે એવુ માનવા મન લલચાય છે. જીવન-ચુંદડીના એવા સાતરંગી શણગાર લોક-સાહિત્યમાં આજની ઘડી સુધી સચવાયા છે, તે બતાવવાનો પ્રયાસ આજે આપણે આ પુસ્તકમાં કરીશુ.

લગ્નની વિકટતા

કોઇ પણ સમાજના સંસ્કારનુ માપ કાઢવુ હોય તો એની નીપજાવેલી લગ્ન-ક્રિયાની ને એના રચેલા લગ્ન-સાહિત્યની સામે દૃષ્ટિ કરી લેવી : જીવનની વાટ ભૂલાવે તેવુ ગભીર વનરાવન આ લગ્ન છે. ત્યાં માનવીની સન્મુખ વિલાસ ઉભેલ છે, સંયમ ત્યાં કોણે સાંભરે? ત્યાં સુરા છલકે છે-ફુલોની ધીરી મીઠી સુવાસ ત્યાં કોને ગમે? યૌવન મદોન્મત્ત બની ઘેનમાં ઘેરાતી આંખે ઉભેલું હોય-ત્યાં નરમાશ અને નયનોની નિર્મળતા શે ટકી શકે? વિવાહ અને વિષભોગ વચ્ચે ત્યાં ઝાઝું અંતર છે? પ્રત્યેક સમાજ પોતાના તમામ ઉત્સવો કરતાં આ લગ્નોત્સવને અવસરે વધુ ઉઘાડો પડી જાય છે. એને સહજમાં સહજ તે વેશ મસ્ત બનવુ, બહેકવુ, તોફાને ચડવુ, રંગીલા રસીલા થવુ, ભાન ભૂલવુ ગમે છે પાંચે ઇંદ્રિયો તે માળે મ્હો ફાડીને 'લાવો! લાવો!' ની શોરો પાડે છે. મોજની ને સંસ્કૃતા વચ્ચે મેળ રાખવા ત્યાં દુષ્કર થઇ પડે છે. સંતોષ અને સંયમ વચ્ચે ત્યાં સંગતતા રાખવી મુશ્કિલ નથી શુ? શાસ્ત્રોનુ બલ ત્યાં સદાકાળ ચાલતુ નથી શા સોતા ચોકીદારની પેઠે કડક આજ્ઞા જ ફરમાવી શકે છે. મહાત્માઓના સદ્બોધ ત્યાં સાંભળાતા નથી, એની રસહીનતા ને કઠિનતા કોઇને પચતી નથી શાસ્ત્રો ને મહાત્માઓ સ્પર્શી શકે તે કરતા ઘણા વધુ વિશાળ અંતર-ગૂઢિ એ સમારે હિલોળે ચડી જાય છે. ધર્મવચનોથી વાર્યા ન રહે તેવા વિકટ ભાવોનો ત્યાં ખળભળાટ મચે છે.

ઓષીકરણની જુક્તિ

સાટે જ ત્યાં લોક-સમુદાયે નવીન જ જુક્તિ નીપજાવી કાઢી એ

કટ્ટાકટ્ટીની જીવન-દશામાં નૂજવા નૂજવા તમામ માનવ-ધર્મોનો મધુર મેળાપ યોજવા આપણા કોઇ રસિક પૂર્વજોએ આપણી લગ્ન-સંસ્થા ને લગ્ન-કવિતાની ફુલવાડી ઉગાડી દીધી એ ફુલવાડીની વચ્ચે કર્તવ્યભાનના દેવાલય ચણ્યા ફુલોને રખે ચૂંટીએ તે કાજે મમતા રૂપી માલણની ચોકી મેલી કાવ્યદેવીએ પપાળી પપાળી પોતાના કોમળ કરસ્પર્શે જાણે કે પરણનાર બેલડીનો વિશુદ્ધ રસ-સમાગમ યોજવા યત્ન કર્યો એ લગ્નમાં ઉતાવળ નહોતી, પરણીને પરબારા સર્વ સ્વજનોથી દૂર કોઇ ચોર વા ખડખોરની માફક એકલ વિલાસ માણવા ન્હાસી જવાની એ વિધિમાં જગ્યા નહોતી. ધીરે ધીરે એ કુમાર કુમારીના અંતઃકરણોને એક દુનિયામાંથી અન્ય દુનિયામાં ઉપાડી જવાની એ સ્નેહ-નૌકા રચાયલી હતી ત્યાં ખાનપાનના સમારંભો સામે વર-કન્યાના ઉપવાસ પણ છે, વસ્ત્રાભૂષણના ઠાઠ માઠ સામે શ્વેત પાનેતરના વલ્કલ શા સાધુવેશ પણ છે, ત્યાં તેલસીંચન, સુગંધી પીઠીના મર્દન, અને સુખકારી સ્નાન છે, તો આદિત્ય-વાદલ સરીખા તેજસ્વી અને પરિશુદ્ધ દેવયુગલની સાક્ષી પણ હાજર ઉભેલી કલ્પાઇ છે, ત્યાં માનવ-મેદનીની હાજરી છે, તો તે સઘળી મેદનીની વચ્ચે જ વર-વધુના પ્રથમ પ્રેમના હસ્ત-મેળાપ પણ છે, એક બાજુ સમાજની લાજ મરજાદ છે તો બીજી બાજુ હથેવાળા વાટે પરસ્પર દેહ-વિજળીના ચાલતા મધુર સંચાર પણ છે કુલેરની થાળીમાં બન્ને હાથ કોડીની રમતો રમી રહ્યા હોય તો તે સામે ગોત્રીજ દેવની પાપ-ડારતી જ્યોત પણ બળતી રખાયની હોય છે, સહુના દેખતા વર-વધુનું પહેલી જ વારનું સહભોજન પણ ત્યાં જ છે. તો સામે અગ્નિદેવની ચોકી પણ ત્યાં જ ઉભી હોય છે પતિની સાથે ચાલ્યા જવાના ઉલ્લાસની સાથોસાથ જ પિતામાતાથી જૂદા પડવાના મર્મવેધક પ્રસંગો પણ ત્યાં જ ખડા છે પુરોહિતના ધર્મ-મગન મંત્રોચ્ચારની ભેગાભેગ જ સગા વ્હાલાના મીઠા પરિહાસ ત્યાં ચાલે છે શરીર-વૈભવની વચ્ચે ધર્મના મગન ઘંટારવ ત્યાં સતત બજતા સંભળાય છે. વિવાહિત જીવનના વિહાર-સરોવરમાંથી પાણી ઠાનક મારીને બહાર ન વહ્યા જાય તે માટે ચોપાસ કર્તવ્યની પાળ બંધાઇ જાય છે

લગ્નગીતોની સર્વદેશીયતા

એમાંથી જ કવિતા ઉઠી છે ને કવિતા લગ્નમાંથી ન જાગે તો પછી બીજે ક્યાંથી જાગે? સર્વ કાવ્યોનું મહાકાવ્ય તે લગ્ન સર્વ રસનું સાચું ઝરણું ને જીવનના સર્વ રૂધિરની ધોરી નસ તે આ લગ્ન એમાંથી કવિતા જાગી. પણ એ તો સરિતા જેવી જાગી કોઇ એકાદ બગીચાના નાના નળ જેવી એ નહોતી એકાદ કોઇ બાજુબંધ કે પ્રેમની પોપટીઆ વાળી ગોખલા

યુગલને સંતોષવા અથવા દેખાડો કરવા માટેની એ 'રસ' શબ્દના અતિરેકે ઉભરાતી કવિતા નહોતી; એ તો ન્હાના મોટા ને ઉંચા નીચા તમામ એતરોમા રેલી જનારી સર્વસ્પર્શી કાવ્ય–સરિતા રૂપે જ રેલી હતી. એ કવિતાએ તો રાયથી લઇ રંક સુધી તમામ વરકન્યાને એક જ સરખી રીતે લાગુ પડી મનધાર્યા મનોભાવ જગાવે તેવા શબ્દચિત્રો આલેખ્યા. એ કવિતામા તો માતપિતા, ભાઇ બ્હેન, સાળા બનેવી, વગેરે સર્વ કુટુબીઓને સ્થાન મળ્યુ.

એ એની એક પ્રકારની સર્વદેશીયતા બીજી સર્વદેશીયતા ને એના ભાવ મિશ્રણની–કહો કે ભાવોના એનીકરણની એટએટલી ધ્રુમધામમા મૂકાયેલા એ સમાજ જીવનની વચ્ચે થઇને પણ સવનનનો કેવો એક જ ધારો અખડિત સૂર ચાલ્યો આવે છે! છુટા છવાયા, ન્હૂદી ન્હૂદી વિધિઓ વખતે ગવાતા એ ગીતો મોટે ભાગે તો ખુદ વિધિની કાઇ અર્થવાહકતા ઉઘાડી કરવાને બદલે જાણે કે છાનામાના વર–વધુના જ પ્રેમાલાપની અથવા સંદેશાની, સાંત્વનની અથવા સમુલ્લાસની વાણી ઉચ્ચારેછે. જાણે કે કવિતા પોતે કોઇ પ્રેમસખીનો પાઠ ભજવતી, છુપી છુપી, અન્ય પ્રસંગોની ઓથે રહીને વરવધુના મનમેળના પ્રયાસો આદરેછે.

આખી કથા

એ પ્રેમસખી બનારી કવિતાનુ સ્વરૂપ કેવુ છે? એના આખા પ્રયાસની વિલક્ષણતા શી છે? આ પુસ્તકમા એવું સ્વરૂપ કંઇક આવી રીતે નકકી કરવામાં આવ્યું છે છુટાં છવાયા, પ્રાસંગિક વા અપ્રાસંગિક, ગાવામા આવતા એ પોણોસો સો જેટલા ગીતોમા જાણે કોઇ શુભ સંકલના હ્વેતી માલુમ પડેછે. જાણે કે કોઇ બે વર–કન્યાના ભાવના–લગ્નની સળંગ એક વાર્તા વર્ણવાતી દેખાયછે બે યુવાન સ્ત્રીપુરૂષ જીવનમા પ્રથમ વાર

દૂધે તે ભરી રે તલાવડી, મોતીડે બાંધી પાળ
ઇસવર ધોવે ધોતીયાં, પારવતી પાણીડાં જાય

એ સ્થિતિમા કોઇ જળાશયને તીરે મળ્યાં, પરસ્પર મન ઠર્યાં અને

હળવા તે પેલે ઈસવર ધોતીયાં, છાંટાડો મારાં ચીર
અમ ઘેર દાદોજી રીસાળવા, દેશે માતા મોરી ગાળ

એવા લગાર છણકાટ પછી

નહિ તારો દાદોજી રીસાળવા, નહિ દેશે માતા તારી ગાળ
આપણ બેઉ જણ પરણશું, વૈશાખ મહિના માંય.

એવા પરસ્પર પરણવાના કોલ દેવાયા ત્યાંથી માળી, કન્યાએ જગેશ્વરી આખડીએ ચિતાતુર પિતા પાસે

એક ઉંચો તે વર નો જોજો રે દાદા
ઉંચો તે નત્ય નેવાં ભાંગશે !

....

એક કડ્ય યે પાતળીયો ને મુખ રે શામળીયો
તે મારી સૈયરે વખાણીયો

એવા પોતાની પસંદગીના મધ્યમ કોટિના પુરૂષ સાથે પરણવાની આકાંક્ષા બતાવી, પુરૂષે પણ ઘેર જઇ

લાંબી તે લાંબી સરવરિયાની પાળ
એ રે પાળે રે મોતી નીપજે

મોતી તે લાધ્યું ...ભાઈ વર હાથ
ઘેરે રે આવીને ઝગડો માંડિયો

દાદા મોરા મૂજને પરણાવ
મૂજને પરણ્યાની દાદા હોંશ જો

એવી રઢય લીધી બન્નેને પિતામાતાએ અનુમતિ દીધી ગોળધાણા થયા, ગણીયા ગોળ વ્હેંચાયા, લગ્ન માટે

ઘડીએ ઘડીએ લાડણ્ વહુ કાગળ મોકલે
રાયવર વેલેરો આવ
સુંદર વર વેલેરો આવ
તારાં ઘડીયાં લગન રાયવર વહી જશે !

એમ કન્યાએ પોતે જ પોતાના સુંદર વરને વ્હેલા વ્હેલા ઝટ આવવા માટે ઘડીએ ઘડીએ કાગળો મોકલ્યા વરે પણ વિનોદ કરીને સામા

હું તો કચરાની ચોરીએ નહિ પરણું
ઘડીએક વ્હેલો પરણીશ
બે ઘડીએક મોડો પરણીશ
હમણાં હમણાં ત્રાંબાની ચોરી નીપજે

અથવા તો

ચૈતર વૈશાખના તડકા રે પડશે
ધોરો બળતના પગ રે તળવાશે
ગોરા જાનૈયા રજે ભરાશે
ગોરી જાનડીઓ શામળી થાશે
ભાઈ રે ...ભાઈનાં ફુલડાં કરમાશે

એવા ઉર્મિભર્યા ઉત્તરો પાઠવ્યા પછી દિવસ પરોઢે મીઠા મંગલ પ્રભાતીયા સાંભળતો, કાગાનીંદરમાં સુમિષ્ટ સ્વપ્ના લેતો હેમવર્ણી પીઠીના મર્દન લેતો, મેઘવરણા વાઘા પહેરી કેસરભીના છાંટણાં વડે શોભતો, ઘોડીને પાગડે પગ દઈ કન્યાને નોતરે જવા નીકળતો પુરૂષ

કીયે ગામ ગડ્યાં રે નિશાન
કીયા ગામને પાદર મોરી રાજવણ
તંબુ તાણીયા રે

એવા ડેરા તંબુ નાખીને સાસરવાસી ગામને પાદર મુકામ કરે છે. પેલર ગાડવેથી 'ચોળ ચુંદડી'માં સજ્જ થયેલી વધુ જોઈ રહી છે કે

આવે આવે રે વાસુદેવનો નંદ
પૂનમ કેરો ચંદ
દીવા કેરી જ્યોત
દીવા' કેરી વરધ
કે વર આવ્યે અંજવાળાં રે

એવા અજવાળા પાથરતો વર આવે છે એટલેથી સંતોષ ન પામતાં

ઉંચા ઉંચા મોલ મારે ઘર રે ચીતરાવ્યા
એથી ઉંચેરા ગઢના કાંગરા રે
કાંગરે ચડીને બેની ...બા જોશે
કેટલેક આવે વરરાજીયા રે

કાંગરે ચડીને નિહાળે છે દાદાજીની મેડીએ, કાકાની મેડીએ, નિકટ ને નિકટ આવતી આવતી નિહાળે છે અન્ય સગા સમારી આખે વરરાજીયા, વર રૂપલા, વર લાડકા, વર હોસીલા, વગેરે કહી વખાણે છે, પણ પોતે તો

"અમે જોયા ચતુર સુજાણ
છત્રીસ વાજાં વાગીયાં"

એમ વરની ચાતુરી પર જ નજર ઠેરવે છે વરરાજ પણ

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યા
લેજો પનોતી પેલુ પોંખણું

એ રામસીતાના મનોભાવથી રંગાતો પોખાના આવે છે. અને

ઢોલ ઢમક્યાં ને વરવહુના હાથ મળ્યા
જાણે ઈશ્વર પારવતીના સાથ મળ્યા

જગત્પિતા ને જગદમ્બાની જોડનીનું સ્મરણ કરાવતો એ હસ્ત મિલાપઃ આવતી કાલે માવતરથી વિખૂટા પડવાનું છે એ વાતના અફસોસમા પુત્રીની

અમે રે લીલા વનની ચરકલડી
ઉડી જાશું પરદેશ જો

આજ રે દાદાજીના દેશમાં
કાલે જાશું પરદેશ જો

એક તે પાન દાદા તોડીયું
દાદા નો દેજો ગાળ જો

એવી ઓશિયાળી, દયામ ણી મનોદશા પિતા પાસે પહેરામણી માગતી પુત્રીનુ

સંપત હોય તો દેજો દાદા મોરા
હાથ જોડી ઉભા રેજો !

હાથ જોડી ઉભા રેજો દાદા મોરા
જીભડીયે જશ લેજો !

એવું રૂદનશીનુ વર્ણન; પુષ્પની અંદર છાના વિલાપ કરતી પ્રિયાને

આછેરૂં કંકુડું ઘોળ્યે રે લાડી
આછેરી પીઠય કઢાવુ !

તારા બાપનાં નૂપરા મેલ્ય રે લાડી
દાદાજીના મોલ દેખાડું !

એવા સ્વામી તરફથી અપાતા પ્રલોભનો : અથવા એથી પણ અધિક

મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યાં રે
મેં તો કાચનાં જડિયાં કમાડ રે હો લાડલી!
હજી રે સમજ મારી કોયલડી.

એવાં, આ વિવાહ પરત્વેનાં પોતાનાં વરસમાં વીતકોનો ચિતાર દેતાં મર્મગામી આશ્વાસન: તે પછી વિદાય થતી પુત્રીને સ્વજનો તરફથી

હેલી વળામણ મારા દાદાજી, દીકરી રાયલાં થાજો!
હૈડે તે જડશું સોના સાંકળાં, મનડાં વાળીને રે'જો!
સસરાનો સરટક ઘુમટો, સાસુને પાયે તે પડજો!
જેઠ દેખી ઝીણાં બોલજો, જેઠાણી વાદ ન વદજો!
નાનો દેરીડો લાડકો, એનાં હસ્યાં રે ખમજો!
નાની નણંદ જાશે સાસરે, એનાં માથડાં ગૂંથજો!
માથાં ગૂંથીને લેજો મીઠડાં, એનને સાસરે વળાવજો!

એવી કરૂણાર્દ્ર શીખામણો: એવી શીખામણો પામીને વધુ પતિને ઘેર પહોંચી. પીયરના વિરહની વેદના શમી ગઈ. દંપતિ-જીવનના પ્રથમ પૂર્ણોદયની પહેલી રાત્રિયે

હા હાં રે હમલી, લીલી હાંડીનો જમરખ દીવડો

એવો જમરખ દીવડો લઇને નવવધુ રૂમઝુમતાં મેડીએ ચડયાં. પ્રશ્ન પૂછાય છે કે

વગર તેડયાં ગોરી શીદ આવ્યાં!

છલ છલ શૃંગાર-નીતરતો ઉત્તર મળે છે: નિર્મલ શૃંગારની લહરીઓ વાય છે:

પાતળિયા પગ ચાંપવા આવ્યાં!
આછી પછેડી ઓઢવા આવ્યાં!

પ્રિયતમના પ્રેમની એવી આછી પછેડી ઓઢી લઇ, સુખનિદ્રામાં પોઢેલી કુલવધુએ ગહન મીઠાં સ્વપનાં દીઠાં, સ્વામીએ એ સમસ્યાભર્યાં સ્વપનાંના સુંદર અર્થો બેસાડયા: કુલવધુએ પોતાના એવા ચતુર સુજાણ સ્વામીની શરણાગતિ પુકારી:

હું તો મારગડાની ભુલી રાજ બંદલા!
મને મારગડો દેખાડો રાજ બંદલા!

એક વાર એ મારગડો–એ કર્તવ્યનો પંથ ભૂલાયો પણ બતાવવામાં આવ્યો :

શ્રી પરભાતને પો'ર દેવકીએ દાતણ માગીયાં
માગ્યાં વાર બે વાર રૂખમણીએ શબદ ન સાંભળ્યો

મોહવશ મનોદશામાં અન્યમનસ્ક બનેલી વહુવારૂએ એ માગણી ન સાંભળી. ચિત્ત કેવળ ઉપભોગની લ્હેરમાં ડોલતું હશે ! કર્તવ્ય ચૂકાયું. ને સ્વામીદેવે એ 'મારગડાની ભૂલી' સ્ત્રીને માર્ગ દેખાડયો :

મારા નાનેરા બળભદ્ર વીર, ગંગાને કાંઠે ઘર કરો !
ત્યાં કાંઈ રાખોને રૂખમણી નાર, માતા–વચન શીદ લોપીયું

એ નિષ્ઠુર કર્તવ્ય કરતાં પણ પોતાની અનન્ય પ્રીતિનું કરૂણાર્દ્ર વચન:

ગોરી તમે મારા હૈયાનો હાર, માતા–વચન કેમ લોપીયું !

• • • •

રાખીશ રાખીશ માસ છ માસ, છઠ્ઠે માસેંરૂતે તેડાં મોકલું

એમ સહદુઃખી બનીને સજા દેવાની, સીતાપતિનું સ્મરણ કરાવતી કર્તવ્ય-ભાવના પ્રગટ થાય છે અને આખરે લગ્ન-જીવનનું શ્રેષ્ઠ ફળ પોતાના ઉદરમાં ધારણ કરીને પીયર પળતી પત્નીનું છેલ્લું દૃશ્ય : જાણે માવતરની કુંજની કોયલ આવી :

કાળી શી કોયલ શબદે સોહામણી
આવે રે કોયલ આપણા દેશમાં

એવી સોહામણી કોયલને સખીઓએ રહસ્યયુક્ત પ્રશ્ન પૂછયો :

કેમ કરી કોયલ એ વન વાસ્યાં?
કેમ કરી સૂડો રાણો રીઝવ્યો !

ઉત્તર પણ મોઘમ જ મળ્યો:

આંબા આંબલિયે એ વન વાસ્યાં ?
ટૌકલે સૂડો રાણો રીઝવ્યો !

પછી સ્પષ્ટ પૂછાયું.

કેમ કરી બેની બા એ ઘર વાસ્યાં ?
કેમ કરી નાહોલિયો રીઝવ્યો !

અને લગ્ન-જીવનની લોક-કલ્પેની મનોરથસિદ્ધિ દાખવતો જવાબ નીકળ્યો કે

> દીકરા દીકરીએ એ ઘર વાસ્યાં
> નેણલે નાહોલિયો રીઝવ્યો

સંતતિ-જનન અને નયનનીતરતી પ્રીતિ એ બે જીવન-સાફલ્યનાં અંગો ! અથવા

> ઓરડા ઓસરિયે એ ઘર વાસ્યાં
> છોરૂડે નાહોલિયો રીઝવ્યો !

પરલોકતર તો જનનને કાજે જગત્પિતા સમીપની એ લોક-કલ્પેલી અમૂલખ ભેટ સર્જનના મહિમાનું એ સાર્થકપણું લગ્નના આરાધની એ અસલ મનાયની પૂર્ણાહુતિ આજે ભલે એ ભાવના આદર્શરૂપ થઇ હોય

એક જ યુગલની જીવન-યાત્રાનું જાણે વૃત્તાન્ત કહેતી કહેતી કવિતા આટલી આટલી ભૂમિકાઓ ઓળગાવતી આપણને આહીં સુધી લઇ આવે છે લગ્ન-ગીતોની એ સંકલના-બદ્ધ યોજના આ પુસ્તકમા સંપાદકની પોતાની જ જવાબદારી પર ગ્રહણ કરવામાં આવી છે લોકોરલે નક્કી થયેલ સ્નેહ-લગ્નનો સળગ ઇતિહાસ એમા પ્રતિબિમ્બિત થયેલો જોઇ શકશો.

લોકગીતની વાસ્તવિકતા

આવુ ભાવના-લગ્ન લોક-જીવનમા ક્યા યે કદિ યે પ્રવર્તતુ હતુ ખરૂ ? કે કેવળ કાવ્યમા જ એના ભભકદાર્યા ચિત્રો ખડા કરી લોક સમુદાય પોતાના ઉંહરેરા અસંતોષભર્યા જીવનમા એક જાતની લહુપ લતી તેને પૂરી લેતો ? લોક-જીવનમા શુ હતુ ? શુ નહોતુ તે પ્રશ્ન આપણે સમાજ-શાસ્ત્ર અને સમાજ-ઇતિહાસના અભ્યાસીને માટે જ રાખી મૂકીએ અમુક યુગના પ્રજાજીવનનો ઇતિહાસ ઉકેલવા માટે તે સમયે સર્જાયલુ સાહિત્ય સાક્ષી રૂપે વપરાય છે તેટલુ આપણે જાણીએ છીએ એ સાહિત્યને સામાજીક જીવનનુ પ્રતિબિમ્બ લેખવાનો સીરસ્તો લાબા સમયથી ચા યો આવે છે અને આપણે એટલુ કહેતી પણ શકીએ કે અન્ય સાહિત્ય તો સમાજનુ ચિત્ર ઝીલે વા ન યે ઝીલે-ચિત્ર ઝીલવાની મુખ્ય દૃષ્ટિ એ સાહિત્યના સર્જકની હોતી નથી-એ પોતાની એકાની, અથવા અમુક ટુકા સમુદાયની જ જીવન-કથા વા કલ્પના હોઇ શકે, પરતુ લોક-સાહિત્ય તો એના સ્વભાવે ને લક્ષણે કરીને સર્વ દેશોમા સમાજ-જીવનના જ સૂરો કાઢતુ-એના જ ચિત્રો ખેચતુ મનાયુ છે કોઇ ગહન

કલ્પના શક્તિ નહિ, કોઇ મિથ્યા કાયપુળમથી આનંદ લઇ લેવાની એકાકી રસવૃત્તિ જ નહિ, પણ સમાજ-જીવનની ઉર્મિજનક વાસ્તવિકતા જ આ લોકસાહિત્યની પ્રેરક હોય છે એટલે જેમ સાસુ-વહુ કે સ્ત્રી-પુરૂષની કરૂણાજનક કવડુ-ઘટનાઓ આલેખતા ગીતો પરથી આપણે તે યુગના ગૃહ-કલેશના અનુમાનો પર દોડયા જઇએ છીએ, તેમ ન્યાયને ખાતર આપણે આ 'લગ્ન-ગીતો' જેવા સંસ્કારી સાહિત્યની પીઠળ પણ કાંઇક એવી રમ્ય વાસ્તવિકતા ઉભી હોવાનું કબુલ રાખવું ઘટે છે એ ન્યાયતુલા આપણને એવી માન્યતા પર દોરે છે કે લોકદૃષ્ટિમા કોઇ સાચેસાચ બનેલા બનાવના-લગ્નની જ આ ગીતોમા તસ્વીર પાડવામા આવી છે, ને એ સાહિત્ય કેવળ કોઇ કલ્પનાવિહારી કવિનું નીપજાવેલું અવાસ્તવિક ચિત્રપટ નથી.

સ્નેહલગ્નની સંભાવના

પરંતુ તે તો આપણે સમાજ-ઇતિહાસના પ્રદેશને સોંપીએ ઘડીભર માની લઇએ કે લોક-જીવનમા આવા ઉન્નત બનાવો બનવા અસંભવિત જ છે! વર-કન્યાની સ્વતંત્ર પસંદગીની તે વાત જ ત્યાં શી હોઇ શકે? લાકડે માંકડું જોડી દેનારા માબાપો તે વળી પોતાના સંતાનોની સ્વયંવર-પ્રથામા પોતાની સંમતિ જ શી રીતે નોંધાવે? કન્યા પોતાના બાપને સલાહ આપે, પોતાના સ્વામીને પરણવા આવવાની કંકોત્રી લખે, એ તે શું સંભવની વાતો છે? સ્નેહલગ્નના ઉલ્લાસમા ઉછેલા શોધાયેલા નવયુગના આદર્શો તો પશ્ચિમમાંથી આવેલા છે અથવા એ લગ્નભાવના તો કવિ ન્હાનાલાલને ખાતે જમા થવી જોઇએ, તેને બદલે તમે શું આ યશ એ અંધકારમય મધ્યયુગના અદ્ભૂત માનવીઓને અર્પણ કરતા શરમાતા નથી? આ ટાંચ સામગ્રીથી આવી રાય ધનાઓ ઉકેલવા જતા શું તમે તમારી નરી પુરાણપ્રિય ઘેલછાનું જ પ્રદર્શન કરતા નથી? વગેરે વગેરે મેણાના ટુંમલા લાવનારાઓની સામે વાદમા ન ઉતરતા એ પ્રશ્ન એના ખાસ અભ્યાસીઓને સોંપીએ

સાચો સંકેત

છતા એક વાત તો ઉભી જ રહે છે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે તો પછી શા હેતુથી આવા સ્નેહલગ્નના પગલ અંદોલનો જગાવનારા ગીતો રચવામા આવ્યા? રચ્યા પછી પણ એને એક સાહિત્ય-જોગ તરીકે, કોઇ ઘોગ ઘણા રસિકજનોના રસ-રોલનને કાજે અલાયદા રાખી મૂકવાને બદલે પ્રત્યેક વર્ષે કે છ માસે, ૨ થી ૨૪ સુધી પ્રત્યેક કુટુંબના લગ્ન વખતે ગાઇ શકે તેવી પ્રત્યેક સ્ત્રીના કંઠે, બરાબર કોઇ હેતુપૂર્વકની યોજના હોય એવે સ્વરૂપે શા માટે આ આખા ગીત-સાહિત્યને પ્રવાહી બનાવી વ્હેતું મેલી દેવામા આવ્યું? શા માટે એ પરમાણુઓને આવી ચીરંજીવ પાંખો આપી ન્હાના

ભોગ પ્રત્યેક બ્હેનોને અંતરેથી એના પડઘા જગાવવાની પ્રથા પડી? એ પ્રથા પાછળ ગૂઢ ગંભીર સંકેત તો હશે ખરો ને? હોવો જ જોઇએ : કાં તો

૧ ગીતોમાં મૂકાયલી ભાવના એજ લગ્નનો આદર્શ હોય તેથી એ લગ્નકાળે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ ચાહે તેવી ચાલતી હોય, છતાં ગવાય તો આદર્શોની જ ગાથા. એટલે કે તે સમુદાય આવા મર્યાદામય સ્નેહ-લગ્નને આદર્શ રૂપે પૂજતો આરાધક હતો. અથવા તો

૨ માનસશાસ્ત્રની કોઇ મજબુત વ્યવહારદૃષ્ટિ આ ગીતોની સાચવણુ પાછળ ઉભી હતી. કેવી રીતે? એ રીતે કે પરણનાર સ્ત્રી પુરૂષને, પરણતાં પહેલાંના એ પંદર વીસ દિવસો દરમીઆન, સ્નેહલગ્નની, મંથનની, કરૂણા-દ્રતાની, કુટુંબ-ભાવની, વાત્સલ્યની—એવી જેવી જેટલી બની શકે તેટલી ભૂમિકામાંથી માનસિક રીતે પસાર કરાવી જવા જોઇએ કે જેને પરિણામે વાસ્તવિક રીતે તો પોતાની સંમતિ વિના કેવળ વડીલોના નિર્ણયને આધીન બનીને જ જોડાતા છતાં, એ યુગલ એ પંદર વીસ દિવસની ગીત-સૃષ્ટિમાંથી મીઠા શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇને મનોરાજ્યની અંદર તો એ ગીતોની જ ઉન્મુક્ત ઉર્મિઓનો અનુભવ કરી કાઢે, અને પરસ્પર મોહિત બનીને જ મુક્ત મને પરણતાં હોય તેઓ આંતરિક મીઠો ઉમળકો માણી શકે. પરિણામે શું ફાયદો મળે? મનના સંકોચ અન્યોન્ય અજાણપણાના ઉચાટ, સામસામા આગમાના સશંકો, પારકાના નિર્ણયનું દબાણ, ઇત્યાદિ બોજ અંતઃકરણ પરથી સરી પડે (મંગલદેવી જાણે કોઇ જીવંત પ્રેમસખીનો પાઠ ભજવતી પરસ્પર બે અજાણ્યાં હૈયાંનો મેળાપ કરાવે, નેનોમાં અમૃત આંજે, હૃદયમાં મોહિની છાંટે, રોમેરોમમાં પ્રીતિનો આવેશ પ્રગટાવે, ને છતાં મરજાદ, મંગલતા, વિશુદ્ધિ, દેવસાક્ષી, ધર્મ વગેરે ન ચૂકવા દે. દિવસ રાત્રિનું નિઃશબ્દ સુંદર સંમીલન નીપજાવે એવો કંઇક હેતુ હશે)

કરમાતી વાડી

એમ શા માટે ન હોય? અને ઘણા સમય સુધી એ ફળીભૂત પણ થયો હશે. લોકસાહિત્યના અન્ય બધા છોડવા કરતાં આ લગ્ન-ગીત રૂપી આસોપાલવનાં મૂળ ઉંડાં ઉંડાં, સહુથી ઉંડાં રોપાયાં હશે. નહિ તો આજ સુધી પણ એ વૃક્ષ પોતાનાં ડાળ-પાંદડાં સમેત આજના યુગની ખારી બનેલી ભૂમિમાં ખડું રહેલું આપણે ન જોવા પામત.

બેશક આજે એ વૃક્ષને નવો ફાલ આવતો બંધ થયો છે નવી ટશરો ફુટતી નથી. રાતી કૂંપળો બેસતી નથી. એ આંબે તાજા મ્હોર નીકળતા નથી અને જૂનાં જે ડાળ પાંદડાં છે તે પણ કરમાઇને સૂકાવા લાગ્યાં છે. એની લીલુડી મીઠપ જતી રહી છે. અને તો કેવળ રૂઢીની ઝડ પેસવાને

કારણે એ જૂનાં ગીતો દિવસ રાત આરડી આરડીને કોકિલકંઠી સ્ત્રીઓ પોતાનાં ગળાને સોઝા ચડાવે છે. જૂના લગ્નની બધી રીતિઓ ને વિધિઓ જેમ જટિલ જણાય છે, જૂનાં લુગડાંના ઢગલા ને અલંકારોના થથેરા જેમ બોજારૂપ બની ગયાં છે, જૂના સ્નેહ-મમતા જેમ આજે શિષ્ટાચાર અને દંભમાં પરિણમ્યાં છે, તેમ આ ગીતોની એક વાર મંદ મધુર મ્હેકતી ફુલવાડી પણ આજે ઉજ્જડ વેરાનની અવસ્થાએ ઉતરી ગઇ છે. ગાનારાં એક જ સામટાં ગળા ભરડીને ગાય છે, એક ગાય ને અન્ય સહુ ઝીલે તે પદ્ધતિમાંથી મળતી વિશ્રાંતિ અને એમાં સ્વયંભૂ ઉદ્ભવતિ ઉર્મિને આ લગ્નગીતો ગાવાની પ્રથામાં અવકાશ નથી. એના અર્થો સમજવાની તો શું પણ સ્પષ્ટપણે શુદ્ધ અશુદ્ધ શબ્દ-રચના તપાસવાની પણ કોઇને ખેવના નથી. પુરૂષો તો પ્રકૃતિથી જ સ્ત્રીઓના સાહિત્ય તરફ બેદરકાર રહ્યા, એટલે તેઓ ભાગ્યે જ એ ગીતોના મર્મ તપાસવા થંભ્યા છે. પુરૂષોને મન કેવળ એક જ ભ્રમણા પેસી ગઇ છે કે આ વેવલી સ્ત્રીઓ ભેગી મળી કેવળ વડી પાપડનાં ટાયલાં જોડકણાં, અથવા તો મશ્કરીનાં બેમર્યાદ ફટાણાં જ ગાય છે!

ફટાણાં

નિર્મળાં મીઠાં નીરની એક નદી અનેક ગામોને પાદરથી ચાલી જાય છે. પણ બધાં ગામનાં ગામલોકો એકસમાન રસવૃત્તિના નથી હોતાં. કોઇએ એ પ્રવાહને કાંઠે આંબાવાડિયાં ને ફુલવાડીઓ ઉછેર્યાં, તો કોઇએ એના પટની અંદર ચીભડાંના વાડા ઉગાડી પાણીને રૂંધી રાખ્યું. કોઇએ રૂપાળા ઘાટ બારા ચણાવી એની પાળે દેવાલયો બાંધ્યાં, તો કોઇ માછીમારોના ગામડાએ પાણી ગંધવી માર્યું. કોઇએ પ્રભાતની પૂજાનાં પુષ્પો અથવા ઘીના દીવા એ પ્રવાહમાં તરતાં મેલ્યાં, તો કોઇએ પોતાની ગંદકીની ગટરો જ એમાં ઠલવી દીધી.

લોક ગીતોની—લોક સાહિત્યની પણ આવી એક સરિતા જ વહે છે. લોક કાવ્યો રચવાનું કે લોકવાર્તા યોજવાનું સંસ્કાર-ઝરણું અસલથી જૂદા જૂદા યુગો વાટે જૂદી જૂદી જનતાનાં જીવન સોંસરવું થઇને ચાલ્યું જાય છે. કોઈ એકાદ વ્યક્તિ, એકાદ સમુદાય, કે એકાદ સમયનાં રચેલાં એ ગીત વાર્તા નથી. કાવ્ય રચનાની તાકાત અને વૃત્તિ અલબત સહુ સમુદાયોમાં હતી. કાવ્યોર્મિને જાગૃત કરનારા અવસરો પણ સહુને માટે ચાલ્યા આવતા. પછી તો એ અવસર મળતાં જે સમુદાયની જેવી અભિરૂચિ હતી તેવી કાવ્યરચના એણે નીપજાવી કાઢીને પરંપરાની ગીત-સરિતામાં વ્હેતી મૂકી દીધી. એટલે રસવૃત્તિ હીન થતી ગઇ હશે તેમ તેમ

પરિહાસ પણ ઉતરતો ગયો હશે. એમાંથી પ્રથમ જરા બુદ્ધિશાળી કે માર્મિક વિનોદગીનો જનમ્યાં હશે. પછી વળી વધુ સ્થુળ, ઓછો માર્મિક ને કરૂચિમય હાસ્યરસ પેદા થયો હશે. અને પછી છેક જ અધમતામાં અને અશ્લિલતામાં એ પરિણમ્યો હશે. પરિહાસ, નર્મ રસ, માર્મિકતા, વિનોદપ્રિયતા, એ બધા તો બેશક જનસ્વભાવનાં જ અંગો છે. સાહિત્યમાં એ પ્રકૃતિનો મહાન ફાળો છે. એ વગર સાહિત્ય એનપક્ષી અને અને ફીકું જ થઇ પડે છે. અને લોક-પ્રકૃતિનુ નિખાલસ પ્રતિબિમ્બ હોવાથી એ પરિહાસ ગીતોમા ઉતર્યો વગર રહી જ ન શકે. એટલે પ્રથમ તો એમા અત્યત નિર્દોષ નિર્મળ નર્મરસ જ ઝલકયો હશે. દાખલા તરીકે,

ચેલી પાડી ચડશે રે જીયાવરને
ઉતરતી ચડશે રે ઓલી છોડીને

અથવા બનેવી કે વેવાઇનો વિનોદ કરવાની આપણી કુદરતી વૃત્તિ પ્રમાણે

વચ્ચે રે મારે બેનડ બાઇની વેલ્યુ
કે આફ્રા ઝળકે સરારૂ તણા.
વાંસે રે મારે ભાઇજી પૂરબીયા
કે કમર બાંધીને ખાસડ ખડખડે

એ મુજબ, લગ્ન પર આવેલ બહેનના પતિનુ ટીખળ કરવાની સહજ વૃત્તિ જરા વધુ ઘાટા રંગો પૂરીને એક ચિત્ર જન્માવે છે:—

આલા લીલૂડા વાંસ વઢાવો રે
તેની નાનો શી ટોપલી ગૂંથાવો રે
ટોપલી આપો બેનીબા વર હાથ રે
ગોલો વેચી સાટીને ઘેર આવ્યો રે
ઓરડે ઉભાં બેનીબા લેખાં લે છે રે
તમારા દાદાને ઘેર હતા વીવા રે
અરધી રાતનાં દળણાં દળાવ્યાં રે
પાછલી રાતનાં પાણીડાં ભરાવ્યાં રે
સૂરજ ઉગ્યે દાતણીયાં નખાવ્યાં રે
પોર દિ ચડયો ને છોરૂડા પખળાવ્યાં રે
અમને આવડલી વાર ત્યાં લાગી રે!

આટલે સુધી તો વિનોદ નિર્દોષ છે. પ્રકૃતિગત છે. જીવનમાં એ જ વસ્તુ જુદે જુદે સ્વરૂપે સર્વત્ર દર્શન દે છે. પરંતુ તેથી આગળ ચાલતાં જે દુર્ગંધ મારતો પ્રદેશ આવે છે, તે ફટાણાંનો પ્રદેશ. એમાં કુસંસ્કાર છે, મર્મ નથી:

તારી તે માની લાડકી
તારાં લૂગડાં ઉતારે છે કોણ રે
ઉકળ્યું ભંડણ લૂંકતી
જણી શેરડીની શિયાળ રે

અથવા એથી વધુ કુરુચિમય

લાડી લાડો જમે રે કંસાર, લાડીની માડી ટળવળે રે
દીકરી મને આંગળી ચટાડ, કંસાર કેવો ગળ્યો લાગે રે
માડી હું તો પરણી છો કે નહિ, કંસાર નવ સાંભરે રે

આવી હીન રૂચિનું મોજું સર્વત્ર આવ્યું હશે. સુરતી ગીતોમાં પણ

વેવાણ ઉતરની તું હેઠી રે, તારા પેટે પડી છે એઠી રે
તારા ચૂલા પછાડી ગારો રે, તને દીકરી જણ્યાનો વારો રે
તું તો દીકરી જણી જણી થાકી રે, આંબાની કેરી પેઠે પાકી રે

એટલું જ બસ નથી. કન્યાની વિદાય જેવા મર્મવેધક પ્રસંગે જે આવું ફટાણું ગવાય તો તો એ બહુ ઘાતકી કહેવાય :

તારાં ઢીંગલાં પોતીયાં લેને લાડી ચાલ હવે વેહેલી
મારું સાજન ખોટી થાય રે લાડી ચાલ હવે વેહેલી
તારો ભાઇ ભઠીયારો રે લાડી ચાલ હવે વેહેલી
તારી બેન ઘેણુ રે લાડી ચાલ હવે વેહેલી
તારી ભાભી માછેણ રે લાડી ચાલ હવે વેહેલી
તારી કાકી કોલણ રે લાડી ચાલ હવે વેહેલી

આવાં ફટાણાં જ્યારે ગામડાંમાં લગ્ન વખતે માંડવાની નીચે જ સામસામાં રહીને બન્ને પક્ષની સ્ત્રીઓ ગાય છે, ત્યારે એ સામસામી ગાળાગાળી અને વઢવાડનું જ સ્વરૂપ ધરે છે. અનેક કુરૂઢી માંહેલી એ એક કુરૂઢી છે. એ ક્યારે પેસી ગઇ તે શોધવું સ્હેલ નથી. રસ સાહિત્યમાં એને સ્થાન નથી. સંગ્રહ તરીકે જે પુસ્તક તૈયાર થતું હોય, તેમાં તો સર્વદેશીયતાનો

દૃષ્ટિએ આવાં ફટાણાં પણ સંઘરી લેવાં જ—જોઇએ. પરંતુ 'ચુંદડી' સંગ્રહ નથી, કેવળ રૂપકોનો સંચય છે. તેથી ફટાણાંને ખાતર રાખવામાં આવ્યાં છે. અને લગ્ન-ગીત એટલે ફટાણાં, એ માન્યતા અજ્ઞાન પર જ ઘણાયલી છે. એ ભ્રમણા દૂર થવી ઘટે છે.

લગ્નગીતોનું સંગીત

વનવાસી પશુ પક્ષીઓના અને વનસ્પતિના દેહ ઉપર જેમ રંગોની વિલક્ષણ ભુલભુલામણી છે, કયો રંગ પ્રધાનપણે છે એટલું જ જેમ એ વિષયમાં બોલી શકાય છે, તેમ આ લગ્નગીતોમાં પણ જૂજવા રાગોની કોઇ સ્વયંભૂ મિલાવટ છે. તેમાં પ્રધાન સૂરો સારંગના છે. અને સૂરોના શાસ્ત્રવેત્તા સમજાવે છે કે સારંગ એટલે ઉષ્માનો સૂર : એ ગરમી પ્રગટાવે છે, હુંફ આપે છે, ચેતનાનું પ્રેરણ કરે છે. સારંગ રાગની આ શાસ્ત્રસાખી પ્રકૃતિ : સાચી વાત : લગ્નગીતોમાં એ રાગનું પ્રધાન પદ સાર્થક છે. જીવનની ગૂઢતમ ઉષ્મા બન્ને પરણનારાં યુવાન-યુવતીના પ્રાણમાં જાગ્રત કરવી એ મુખ્ય ઉદ્દેશ જેમ ગીતના શબ્દોનો છે, તેમ રાગનો પણ હોવો જ જોઇએ. અને સારંગ તો બન્ને જાતની આંતરિક ઉષ્મા જગાડે છે : આનંદની ને શોકની. જાણકારો કહે છે કે મારવાડીઓનાં મૃત્યુ પરના વિલાપોમાં પણ સારંગના જ સૂરો ભરેલા છે. એનો અર્થ એ કે સારંગ કાંઇ છકેલો, માતેલો રાગ નથી. એ તો ગંભીર ભાવોથી ભરેલી ઉષ્માનો આપનાર છે. એ હર્ષ શોકના મિશ્ર આવેશ સૃજનાર સારંગનું લગ્નગીતોમાં અત્યંત ઉચિત સ્થાન છે. એ ઉર્મિઓને બ્હેકાવતો નથી, તેમ બૂઝાવી પણ દેતો નથી. એ તો ધીરી ધીરી, કરૂણાભરી, ગંભીરતાભરી ઉષ્મા સીંચે છે. સોરઠી લોક-જીવનમાં શાસ્ત્રીય સંગીત-પદ્ધતિનો પ્રચાર ક્યાંયે હતો એવું દેખાતું નથી. તેમ આ ગીતો કોઇ ગવૈયાએ આપેલા સૂરો પરથી જ રચાયાં હોવાની કશી સાબીતી નથી. એટલે ગીતો ને ગીતોના રાગો પણ જો સ્વયંભૂ જ જનમ્યા હોય તો તો સારંગનો આવિર્ભાવ કેવળ સ્ફુરણાગત જ હોવો જોઇએ. લોકના ગળામાંથી નહિ પણ પ્રાણમાંથી જ સારંગ આપોઆપ બહાર નીકળ્યો હશે. એ વાત પણ સ્વયંસ્ફુરિત સંગીતના આખા વિષય પર કોઇ સંગીતકારને આકર્ષી જનારી થઇ પડશે! લોક-સંગીતની ઉંડી કંદરાઓમાં ઉતરી શકેલા કોઇ ભાઇ ગોવીંદરાવ જેવા જ્ઞાની પુરૂષની સહાયથી એ વિષયનું પણ એકાદ પુસ્તક લખાવાની ઘડી આવી પહોંચી છે.

ગાવાની શૈલી

સૂરો એક જ સરખા છે. ગીતો પણ લગભગ ઘણી ખરી કોમો માટે

સર્વસામાન્ય જ છે. વિશેષ કોમે કોમ પરત્વે કાઇક પાઠાન્તરો થતાં હશે. કોમોની ખાસ પ્રકૃતિ પણ કઇંક નિશાનીઓ મૂકતી હશે દાખલા તરીકે :

લાંબી તે લાંબી સરવરિયાની પાળ
આહે એ રે પાળે રે મોતી નીપજે !
મોતી તે લાધ્યુ ...ભાઈ વર હાથ
આહે ઘેરે રે આવીને જગટો માંડિયો

એ ગીતમા કેઇ મોતી વીણનાર—એટલે કે વૈશ્ય પ્રકૃતિના પુરુષની છબી આવી એટલે એ વાણિજ્યપ્રધાન કોમમા ગવાતી પંક્તિઓ દિસે છે હવે એજ ગીતનુ પાઠાન્તર

લીલુડી ઘોડી પાતળિયો અસવાર
આ હે ચૌદ રતનનો વીરને ચાબખો.
ઘોડી તે બાંધી આંબલિયાની ડાળ
આ હે ચાબખડો વળગાડયો આંબા ડાળખી

તે પછી તો બન્ને ગીતોમા

દાદા તે મોરા મુજને પરણાવ
આ હે મુજને પરણ્યાની દાદા હોંશ ઘણી

એજ પંક્તિઓ આવે છે આપણે ભેદ સમજી શકીએ છીએ બીજામા રાજપૂતીનો ભાવ પ્રતીત થાય છે

એજ રીતે જે જે ગીતોમા ધાર્મિકતા પવિત્રતા દેવોનુ આવાહન, વગેરે આવે તે ગીતોની પ્રથમ ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણ જેવી જાતિમા જ થયેલી માની શકાય વધુ પ્રમાણમા એ ગીતો ત્યા જ ગવાય. વૈશ્ય જાતિઓને હીરા, મોતી, સોના રૂપા, વગેરેના ભાવો વધુ સ્પર્શે અને ક્ષત્રિઓને ?

તરવાર સરખી ઉજળી રે ઢોલા ?
તરવાર સેટયમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને.
એવી રે હોય તો પરણજો રે ઢોલા !
નીકર બીજી પરણાવુ રે વાલીડા વીરને !

તેજ સરીખી તીખી રે ઢોલા!
તેજ તે મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને!
એવી રે હોય તો પરણજો રે ઢોલા!
નીકર બીજી પરણાવું રે વાલીડા વીરને!

આ રજપૂત ગીત : એ પોતાની કન્યામાં તલવારની તેજસ્વિતા, વંટની તેજ સરખી તીખાશ, વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે. આવા રાજપૂતીની બીજી પણ કેટલીક છાપો પરથી જુઓ :

માલણ ગૂંથે તાવંતરીનાં ફુલ રે
માળીડે ગૂંથે વીંઝણો રે

× × ×

ઠાકોર પોઢયા પીતળીયે પલંગ રે
વહુ ...ખા ઢોળે વીંઝણો રે

અથવા

કીયે ગામ ગડયાં રે નિશાન
કીયા ગામને પાદર ગોરી રાજવણ!
તંબુ તાણીયા રે

"આ બધી રાજપૂત-ભાવોની સરગીઓ વહે છે. જેમ શબ્દોમાં એ જાતિગત સંસ્કારો, તેમજ સ્વરોમાં; એટલે કે ગાવાની શૈલીમાં. બ્રાહ્મણ વૈશ્યની સ્ત્રીઓને ગાતાં સાંભળો, તો સાદા સીધા, કાંઇ ખાસ ઉર્મિ ન જગાડનારા સૂરો કાને પડશે. કણબણો ગાતી હોય, ત્યારે એમના વ્યવસાયની, રીતભાતોની, ને સંસ્કારોની સ્થૂલતા, કાંઇક મારવાડી ગાણાંને સ્મરાવે તેવા ત્વરિત આરોહ અવરોહમાં, અને સાંકડા પહોળા ઉચ્ચારોની ધમધમતી ઉતાવળમાં પ્રગટ થાય છે. પરંતુ હવે સંભારો : કોઇ વેલડામાં બેઠેલી પાંચ કાઠીઆણીઓને અથવા ખવાસણોને ગાતી સંભારો : ધીરે ધીરે સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી શરૂ થતા, જાણે અનંત કાળ સુધી પૂરા નહિ જ થાય તેવાં અખંડિત આંદોલનોની ધારા રચીને ચાલુ ... કશી યે ત્વરા ન હોય તેવી ખામોશથી, સંધ્યાના આરા તર... ...ઓની માફક ધીરે ધીરે મધુર સમાપ્તિમાં વિલીન થતા

તરવાર સરખી ઉજળી રે
તરવાર મ્યાનમાં બિરાજે રે

અથવા પેલા, ચાર પાંચ ગાઉના સીમાડાને છલોછલ ભરી દેતા પ્રશાંત, ગંભીર, ઓજસભર્યા,

> મોર જાજે ઉગમણે દેશ
> મોર જાજે આથમણે દેશ
> વળતો જાજે રે વેવાણુંને માંડવડે હો રાજ!

એ સ્વરોને યાદ કરો. અથવા પરણીને આવનાર ક્ષત્રિયનું મલપતું, ચલપતું સ્વાગત-ગીત

> મો'લ પધારો રાજ!
> મો'લ પધારો રાજ!
> તમે સોનાની શરણાયે મો'લ પધારો રાજ!

એના સ્વરોને યાદ કરો. અથવા ગામને પાદરથી નીકળતી રજપૂત-જાન સાથે એકરૂપ વાગતી શરણાઇના પ્રતિબિંબ સૂરો સંભારો : સમજાઇ જશે કે રાજપૂતી સ્વરોમાં ક્યા સંસ્કાર નીતરે છે. અંતઃકરણની સ્વસ્થતા, વીર જાતિનું પ્રશાન્ત ગૌરવ, ગંભીરતાભર્યું વ્યક્તિત્વ, અને વિશાળ સીમાપ્રદેશ પર રાજ કરવાની અભિલાષા : એ સંસ્કારોમાંથી આવું સ્વસ્થતાભર્યું સંગીત જન્મે છે.

આ બધા સંસ્કારોનું એકીકરણ લગ્ન-ગીતોમાં થઇ ચૂકેલું હતું. જ્ઞાતિઓના ગીતો જૂદાં નથી રહ્યાં. સહુએ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા સાચવીને પણ એ બધી ગીત-લક્ષ્મીને સહીયારી કરી કાઢી છે. વાડા કે પથા તેમાં રહ્યા નથી. ગીતો વાટે સોંસરના નીકળી જશું એટલે સમજાશે કે એ મિલાવટ કેવી મધુર બનેલ છે. લોકસાહિત્યમાં જે-Democracy-લોકશાસનનું તત્ત્વ છે તે આ છે. આરે કંઇક રૂપે દેખાયા કરે છે.

લગ્નગીતોના સંગ્રહો

છપાઇ ગયા જે સંગ્રહો આજ સુધીમાં થયા છે તેનાં નામ ઠામ :

૧. માંગલિક ગીતો
   સંગ્રાહક : ઇ. સ. ૧૯૧૪માં પ્રગટ થયું
   બ્હેન જશકોર કુંવરજી
   આણંદજી-ભાવનગર

૨. મંગલ ગીતાવળી (બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની)

સં. દેવશંકર વૈ. ભટ્ટ—ભાવનગર. ૧૯૧૭

૩. લગ્નાદિ પ્રસંગનાં
કાઠીઆવાડી ગીતો
પ્રયોજક ૧૯૯૦
હરિશંકર માધવજી ભટ્ટ
મોરબી.

૪. પ્રશ્નોરામાં ગવાતા ગીતો
સ. સૌ. લાભલક્ષ્મી હ્રા. ભટ્ટ. ૧૯૨૫
ભાવનગર.

૫. લગ્ન ગીતાવળી (સૂરત)
સંયોજક—બ્હેન સરલા મગનલાલ દીવાનજી ૧૯૨૫
સૂરત.

૬. નાગરી ગીતાવળી
સં. અ. સૌ. રૂક્મણી રામજી ૧૯૨૬
ભાવનગર.

પોતપોતાના સમૂદાયોમાં ગવાતાં ગીતોને જેવે સ્વરૂપે રાખ્યાં અથવા સાચવી રાખ્યાં તેને સ્વરૂપે પણ સંઘરી લેવામાં આ બધા સંગ્રાહકોએ ઠીક જ કર્યું ગણાય. અલબત્ત જ્ઞાતિઓમાં ગાવા માટે સરલતા પડે તે જ આશય આ સંગ્રહો પાછળ ઉભો હશે. તેમ છતાં તે તમામની અંદર અગોચરપણે પણ આ ગીતોનું સૌંદર્ય-ભાન હોવું જોઈએ. આમાં સહુથી વધુ વ્યવસ્થિત અને શુદ્ધ સંગ્રહ સૌ. લાભલક્ષ્મી ભટ્ટનો માલુમ પાડ્યો છે. એના પ્રેરક લખનાર બંધુને પણ એ ગીતોમાં લોકગીતોનું દર્શન લાધેલ દિસે છે. મારા સંગ્રહમાં મેં એમાથી સારી પેઠે તારવણી કરી છે. નાગર ગીતો કેટલેક અંશે પ્રશ્નોરા ગીતને મળતાં આવે છે, પરંતુ નાગરી ગીતોમાં પંક્તિઓ અત્યંત લાંબી, ભાષા ઘણી અટપટી અને પ્રસાદ પણ રૂંધાયલો લાગ્યો છે. એ ગીતો ગાવાની શૈલી પણ રસ-વિહીન અને જટિલ છે. પંક્તિઓ વિચિત્ર રીતે ગોઠવાયાં આવે છે અને એ શબ્દરચના તથા એ તાલની જટિલતા શી રીતે સ્મૃતિમાં રહેતી હશે તે સમજવું કઠિન થઇ પડે છે. જાણે એ ગીતો ગવાતાં નથી, પણ ગીતોનો વધ થતો લાગે છે.

બીજા સંગ્રહોમાં રહી ગયેલી અશુદ્ધિઓ તેમજ ત્રૂટીઓ તે તે સંપાદક બ્હેન બંધુઓ નવી આવૃત્તિઓમાં સુધારી લેશે તથા ફટાણાંને સદંતર રદ જ કરશે એવી આશા રાખું છું. એમાંના નં. ૨ અને નં. ૫ના સંગ્રહોમાં જે કેટલીક હીન પંક્તિઓ કાઢી કાઢીને નવાં સંસ્કારમય ગીતો રચી દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે, તે પરથી સ્પષ્ટ દિસે છે કે લોક–ગીતોની નવી રચના કરવાનો યત્ન દુષ્કર નથી. ફટાણાંની રાગની સારી પંક્તિઓનો અથવા એના સુંદર ઢાળ તાલનો એ રીતે આપણે સદુપયોગ કરી શકીએ છીએ.

ભવિષ્યનું કાર્ય

હવે પછી આ લગ્ન પ્રથા અને લગ્ન–સાહિત્યનો તલસ્પર્શ આટલું કામ માગી લે છે :

૧. રાજપૂત, કાઠી, ચારણ, આહિર, વગેરે જાતિના ગીતોનો બારીક અભ્યાસ કરી તેનાં વિશિષ્ટ પાઠાન્તરો તારવવાં. પ્રથાની વિશિષ્ટતાઓ પણ વર્ણવવી.

૨. મારવાડી, દક્ષિણી, પારસી, મુસલમાની વગેરે ઇતર હિન્દવાસીઓની ન્યૂની લોકલગ્નની સંસ્કૃતિ તથા સાહિત્યની દિશા તપાસવી.

૩. પરદેશીઓમાં લગ્ન–પ્રણાલી તથા લગ્ન–સાહિત્ય પરત્વેનું લોકતત્ત્વ તપાસવું.

આવા મનોરથની સિદ્ધિમાંથી 'ચુંદડી' ભાગ બીજો પ્રજા પાસે ધરી શકાય તેવી આશા સાથે વિરમું છું.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
ચૈત્ર શુદ એકમ : ૧૯૮૪ } સંપાદક

*

પરથમ ગણેશ બેસારો રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

ગણેશ દુંદાળા ને મોટી ફાંદાળા
ગણેશને વર દાન દેજો રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

કૃષ્ણની જાને રૂડા ઘોડલા શણગારો
ઘોડલે પીતળિયાં પલાણ રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

કૃષ્ણની જાને રૂડા હાથીડા શણગારો
હાથીડે લાલ અંબાડી રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

કૃષ્ણની જાને રૂડા જાનૈયા શણગારો
જાનડીયું લાલ ગુલાલ રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

કૃષ્ણની જાને રૂડી વેલડી શણગારો
ધોરીડે બબ્બે રાશું રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

કૃષ્ણની જાને રૂડા ધોરીડા શણગારો
વેલડીયે દસ દસ આંટા રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

વાવલીયા વાયા ને મેહૂલા પડુક્યા
રણ રે વગડામાં રથ થંભ્યા રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

તૂટયા તળાવા ને તૂટી પીંજણીશું
ધોરીડે તૂટી બેવડ રાશું રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

ઉઠો ગણેશ ને ઉઠો પરમેશ
તમ આવ્યે રંગ રેશે રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

અમે રે દુંદાળા ને અમે રે ફાંદાળા
અમ આવ્યે તમે લાજો રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

અમારે જોશે સવા મણનો રે લાડુ
અમ આવ્યે વેવાઇ ભડકે રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

વીવા અધરણી ને જગન જનોઇ
પરથમ ગણેશ બેસારૂં રે
મારા ગણેશ દુંદાળા !

-૧-

:: સ્વયંવર ::

૧

સૃષ્ટી પહેલું દર્શન મહિમા-ગીત રહ્યું: સરજનહારની સૃષ્ટિમાં મહિમા દાખવતી શક્તિઓનું પણ વર્ણવતું આ ગીત છે. આભ મેહુલા વરસાવી પેટની સદ્ધરી ધરતીને ભરે છે, અને પતિદેવની એ પ્રેમધારાઓ ઝીલી ધન ધાન્ય વનસ્પતિને પ્રસવ દેતી ધરતી કે જે અંતરની વેદના ઝીલે: દાતા સૃષ્ટિદેવી સ્નેહ-ચિરંજીવાનું એ ગાણાંમાં ગવાયેલું સ્તવન આંહી લોકવાણીમાં સરસ નિર્મળ બનીને નીતર્યું:

ઇ

ધરતીમાં બળ સરજ્યાં બે જણાં,
એક ધરતી બીજો આભ વધાવો રે આવીયો. ૧

આભે મેહુલા વરસાવીયા,
ધરતીએ ઝીલ્યા છે ભાર વધાવો રે આવીયો. ૨

એ તો સૃષ્ટી રૂપિ કરતા ભર્યું દ્રષ્ટિ-યુગલ: હવે સૃષ્ટિનું પોષક અને સાહસ-પ્રેરક બે બળ જણાવ્યા છે:

ધરતીમાં બળ સરજ્યાં બે જણાં,
એક ઘોડી બીજી ગાય વધાવો રે આવીયો. ૩

ગાયનો જાયો રે હળે જુત્યો,
ઘોડીનો દેશ પરદેશ વધાવો રે આવીયો. ૪

એ સર્જન, પોષણ, દેશ પરદેશનું [illegible], વગેરે [illegible] શક્તિ હોવી જ. [illegible] ક્યાં સૌંદર્ય સૌમ્ય હોને [illegible]

ધરતીમાં બળ સરજ્યાં બે જણાં,
એક સાસુ બીજી માત વધાવો રે આવીયો. ૫

માતાએ જનમજ આપીયો,
સાસુએ આપ્યો ભરથાર વધાવો રે આવીયો. ૬

કન્યા ને વરરાજ, બન્નેને અવતરાવનાર વિધાતા કૃતાર્થ થયો. પણ પૂરી સફળતા હજુ બાકી છે. કન્યાને સાચી કુલ-વધુ બનાવવા માટે બે સંસ્કારોની જરૂર : પ્રીતિભર્યાં પિતાના લાલન પાલન, અને ગૌરવભર્યાં સસરાની કુલમરજાદ :

ધરતીમાં બળ સરજ્યાં બે જણાં,
એક સસરો બીજો બાપ વધાવો રે આવીયો. ૭

બાપે તે લાડ લડાવીયા,
સસરાએ આપી લાજ વધાવો રે આવીયો. ૮

એવું સૃજન-મહિમાનું સ્તોત્ર : સૃષ્ટિની પછવાડે ઉભેલી આભ-ધરતીની મંગલ જનન-ભાવના, અને પૃથ્વીને પોષવા તથા પૂજવાનો નિયંતાનો નિરધાર : વર-કન્યાના જીવન-મિલનની ગોઠમાં આવા રૂડા સંકેતો ભર્યા છે. માનવ દંપતિનું સ્થાન આભ-ધરતીની એકાએક મૂકાયેલું દિસે છે.

૨,

એટલું જ બસ નથી શું ફક્ત માનવી જ પરણે છે ? ના, પરણવું તો રહ્યું ઇશ્વર-પાર્વતીને પણ. કોઇ અગમ નિગમના આવાસમાં એ પરમાત્મ-મિથુની પણ પરણેતર ઉજવે છે : અગડં બગડં અને ચોર બકોરની રીતે ઉતાવળે ઉકેલી લેવાની એ આપત્તિ નથી, પણ પાકા રંગનાં એ બન્ને

પ્રેમીઓના તો મંગળ મુહૂર્તના વસ્ત્રો રંગવાને માટે જ સૂરજ ભાણના તેજોમય ઉદયને ટાણે આકાશના ખેતર ખેડાવવાનો અને કસુંબીના બીજ વાવવાનો સુંદર સાદ પડે છે. તે, વિના પ્રભુની પાઘડીનો; અને પ્રભુપ્રિયાની ચુંદડીનો ખરેખરો કસુંબી રંગ ક્યાંથી ચડે? તે વિના સાચો રસવૈભવ શી રીતે હોય? (હરણાં તે સૂર્યની રાણી રન્નાદેનાં વાહન છે)

કેની કોર ઉગેલા ભાણ
કેની કોર હરણાં હળ ખેડે!

ઉગમણા ઉગેલા ભાણ
આથમણાં હરણાં હળ ખેડે

હરણાં છોડી રે મેલ્ય,
બળદ જોડયે રે કટલોલીયા

બળદે ખેવડ રાશ
ખેડુને માથે મોળીયાં

ખેડી સઘળી રે શીમ
વાવી લાલ કસુંબડી

રંગો ઇશવરની મોળ્ય
રંગો પારવતીની ચુંદડી

રંગી ઇશવરની મોળ્ય
રંગી પારવતીની ચુંદડી

બાંધો ઇશવર મોળ્ય
ઓઢો પારવતીજી ચુંદડી

પરણતાં વર-વધુના હૈયામાં હજુ યે ત્રીજું એક ગીત સંભળાવીને આ સંસારનાં નિરનિરાળાં સૌંદર્ય-તત્વોની યાદ દેવરાવે છે. આ માનવી-જીવનના શણગારમાં એના મનને વિહાર કરાવે છે. એ શણગારો સંસારી છે, બલ્કે ઘરબારી છે. એ બધી રસ-સામગ્રી ભવિષ્યની ગૃહનારીને પોતાના નવા થનારા ઘર પ્રતિ ખેંચાણો કરે છે:

જી રે ઈંટો ચણે ને ઘર નીપજે
નીપજે રે રૂડો મેડીનો મ્હેલ વધાવો મેં સૂણ્યો

જી રે ઓરડાનું માંડણ* દીવડો
દીવડાનું રે માંડણ રૂડી જ્યોત વધાવો મેં સૂણ્યો

જી રે પરસાળનું માંડણ રૂડું પારણું
પારણાનું રે માંડણ રૂડો પુત્ર વધાવો મેં સૂણ્યો

જી રે મેડીનું માંડણ ઢોલીયો
ઢોલીયાનું રે માંડણ રૂડો કંથ વધાવો મેં સૂણ્યો

જી રે પુરૂષનું માંડણ પાઘડી
પાઘડીનું રે માંડણ રૂડું ફુલ વધાવો મેં સૂણ્યો

જી રે અસ્ત્રીનું માંડણ રૂડી કાંચળી
કાંચળીનું રે માંડણ રૂડો હાર વધાવો મેં સૂણ્યો

હું તો વારી રે ....ભાઈની વાડીને
વાડીમાં નીપજે રૂડો કંકુનો છોડ વધાવો મેં સૂણ્યો

જી રે કંકુ ઘોળે ને રસ નીપજે
ચાંદલા કરશે મારી બાલુડી [બ્હેન] વધાવો મેં સૂણ્યો

* માંડણ=મંડન : શણગાર

જાણે મોતી જડયા હોય એવી ઝગમગતી, કોઇ દૂધ શા મીઠા નીરના સરોવરની પાળે–કોઇ પણ સુંદર જળાશયને તીરે–યુવાન યુવતીનું પહેલું મિલન થતું કલ્પાય છે ઇશ્વર અને પાર્વતીનો જ પરિશુદ્ધ ભાવ અખંડિત રાખીને આહીં એ વર-કન્યાના આચરણની સરસ મર્યાદા બંધાય છે. મજયા. ઓચીંતો વિનોદ થયો વૈશાખ માસની બળકતી ઋતુમા તો પરણવાના કોલ પણ દેવાયા.

દૂધે તે ભરી રે તળાવડી મોતીડે બાંધી પાળ,
ઇસવર ધોવે ધોતીયાં પારવતી પાણીની હાર.

હળવા તે ધોજો ઇસવર ધોતીયાં છટાશે મારાં ચીર,
અમ પેર દાદોજી રીસાળવા માતા મારી દેશે ગાળ.

નહિ તારો દાદોજી રીસાળવા નહિ દે રે માતા તારી ગાળ,
આપણ બેય મળી પરણશું વૈશાખ મહિના માંહ.

ફરીવાર પાછો જાણે ફુલવાડીને શેઢે મળવાનો અવસર જડયો વરે ફુલઝાડની ઉંચી ડાળી નીચે નમાવી, કન્યાએ ફુલો વીણીને છલકતી છાબ ભરી, અને ચતુર માનવીએ બન્નેને માટે મોડીયો ને છોગું ગુંથી, બન્નેને ફુલના સાજ શણગાર કરાવ્યા મનથી તો એ પુરૂષને કન્યા વરી ચૂકી. અંતરમા પ્રતિજ્ઞા પણ લેવાઇ, કે પરણું તો એને જ પરણુ: નહિ તો અખંડ-કૌમારના તપ આદરૂં !

મારું ખેતરને શેઢડે — રાય કરમલડી રે
ફાલી છે લચકા લોળ " " "
લાળો ....ભાઇ ડાળખી " " "
વીણું ....વહુ ફુલડાં " " "
વીણી ચુંટીને ગોરીએ છાબ ભરી " " "
તેનો શું થે માલણ મોડીયો " " "
મોડીયો ....વહુને માથડે " " "
તેનો શું થે માલણ છોગલો " " "
છોગલો ....ભાઇને મોડીએ " " "
છોગલો દેખીને રાણી રવ ચડ્યાં " " "
પરણું ....ભાઇના મોભીને " " "
નીકર હલી તપ ધરૂં " " "

૬.

અતંરનો સંકલ્પ હવે તો પ્રગટ થયો. રોજે રોજ રાતીમાતી થઇને રમનારી હસમુખી દીકરીના અંગ ઉપર આજે દાદાએ કુણંસતા દીઠી, આંખોમાં આંસુ દીઠાં. પૂછપરછ થઇ. કન્યાએ ઉદાસીનું કારણ કહ્યું. હજુ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરીને નથી કહેતી કે પોતે કયો સ્વામી નક્કી કરી લીધો છે. એટલું મોઘમ જ કહે છે કે વરની પસંદગી કરવામાં ઓ પિતા ! ઊંચેથી વાતો ભૂલશો મા. બધી વાતે મધ્યમ કોટિનો જ પુરૂષ મારે માટે શોધી લેજો ! શા માટે ઉત્કૃષ્ટ નહિ ? કેમકે એ તો કદાચ મારાથી સંતોષ ન પામે ! એને તો પોતાની ઉચ્ચતાનું મિથ્યાભિમાન રહે !

એક તે રાજ દ્વારકામાં રમતાં,
બેનીબા દાદે તે હસીને બોલાવીયાં;

કાં કાં રે પેડી તમારી દેહ જ દૂબળી!
આંખડલી રે જળે ભરી!

નથી નથી રે દાદા મારી દેહ જ દૂબળી,
*નથી રે આંખડલી જળે ભરી.

એક ઉંચો તે વર ના જોશો રે દાદા,
ઉંચો તે નત્ય નેવાં ભાંગશે!

એક નીચો તે વર ના જોશો રે દાદા,
નીચો તે નત્ય ઠેબે આવશે!

એક ધોળો તે વર ના જોશો રે દાદા,
ધોળો તે આપ વખાણશે!

એક કાળો તે વર ના જોશો રે દાદા,
કાળો તે કટંબ લજાવશે!

એક કડ્ય રે પાતળીયો ને મુખ રે શામળીયો
તે મારી મૈયરે વખાણીયો.

એક પાણી ભરતી તે પાણીયારીએ વખાણ્યો,
ભલો રે વખાણ્યો મારી ભાભીએ!

સહીયરે વખાણ્યો, ભાભીએ વખાણ્યો; પનીયારીએ પસંદ કર્યો, પછી એ મુસ્તીયામાં શી મોળપ રહી? એ ત્રણેના જેવી રસિક તેમજ વિવેકી

* પાઠાન્તર–'આંખડલી રતને જડી'

દૃષ્ટિ બીજાં કોની હોઇ શકે? મર્મમાં દીકરીએ પિતાને સારી પેઠે પોતાના મનોભાવ સમજાવી નાખ્યા કે હે પિતાજી! મારી મોહવશ આંખ તો કદાચ ભૂલ પણ કરે, તેથી તો આ બીજાં આરોજનો કને મેં મારી પસંદગીની કસોટી કરાવી છે.

૭

એથી પણ જૂદી કવિત્વભરી વાણીમાં તો પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિની કુમારિકાએ સમજાવ્યું. એણે ગુણોનું ઝીણું વર્ણન ન કર્યું. પણ જગતની ઉત્તમ જોડલીઓ ગણી બતાવી: પતિ દેરા માયલો દેવ ને પોતે પૂતળી: પતિ વાડી માયલો મોરલો ને પોતે ઢળકતી ઢેલડી: પતિ અષાઢીલો મેઘ અને પોતે ઝબુકતી વિજળી: પતિ ચંપાફુલનો છોડ, ને પોતે ચંપા–પુષ્પની પાંખડી:

કન્યા દાદાજીને ખોળે બેઠાં એમ ભણે રે
દાદા! વર જોજો કાંઇ દેરા માયલો દેવ રે
કન્યા દેરાસર પૂતળી રે

કન્યા કાકાજીને ખોળે બેઠાં એમ ભણે રે
કાકા! વર જોજો કાંઇ વાડી માયલો મોર રે
કન્યા ઢળકતી ઢેલડી રે.

કન્યા મામાજીને ખોળે બેઠાં એમ ભણે રે
મામા! વર જોજો કાંઇ અષાઢીલો મેઘ રે
કન્યા ઝબૂકતી વિજળી રે.

કન્યા વીરાજીને ખોળે બેઠાં એમ ભણે રે
વીરા! વર જોજે કાંઇ ચાંપલિયાનો છોડ રે
કન્યા ચંપાસર પાખડી રે.

દાદા! દરશણુ લાગ્યો દેરા માયલો દેવ રે
દરશામણુ લાગી પૂતળી રે!

કાકા! ખેલણુ લાગ્યો વાડી માયલો મોર રે
ખેલામણુ લાગી ઢેલડી રે!

મામા! વરસણુ લાગ્યો આષાઢીલો મેઘ રે
ઝબૂકણુ લાગી વિજળી રે!

વીરા! સોરમ લાગ્યો ચાંપલિયાનો છોડ રે
સોરંભે લાગી પાંખડી રે!

૮

પછી જાણે કે વડીલોએ પૂછ્યું : ઓ બ્હેન! તમારૂં અંતર ક્યા યે ઠરેલુ છે? તમે વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો કોઇ વર ક્યા યે દીઠો છે? અથવા એડ રાખશો?

દીકરી પોતાનો કંથ પસંદ કરવાને મિષે ઓરડાને બારણે ચડી ઉભી ઉભી નિહાળે છે. એણે તો જાગી મૂકયો હતો તે જ જોયો. એ 'વહેવારીયા' અર્થાત પ્રવીણ વરની વાતો ચલાવી : શામાં શામાં પ્રવીણ? રમત-પ્રવીણ–Sportsman : આટપી બજારમાંથી પણ ગેડી વડે દડો કાઢી જાય! ભણતરમાં પ્રવીણ–સુંદર મરોડદાર અક્ષરો કાઢનારો. જમવામાં ચતુર-ગંદો ગોબરો કે અજાતીયો નહિ : પ્રિયદર્શી–સરોવરમાં સ્નાન કરતાં જેના

માથાની સુવાળી કાળી મોટની શોભી ઉઠેલી : અને લક્ષ્મીના લેખા કરવામાં પ્રવીણ–વેપારી : એવો સુલક્ષણો સ્વામી મને પરણાવજો !

*કુંવારી ચડી રે કમાડ, સુંદર વરને નિરખવા રે
દાદા મોરા એ વર પરણાવ, એ વર છે વેવારીયો રે

ધીડી મોરી ક્યાં તમે દીઠા, ને ક્યાં તમારાં મન મોહ્યાં રે
રમતો'તો બવળી બજાર, દડૂલે મારાં મન મોહ્યાં રે

કુંવારી ચડી રે કમાડ, સુંદર વરને નિરખવા રે
વીરા મોરા એ વર જોજે, એ વર છે વેવારીયો રે

બેની મોરી ક્યાં તમે દીઠા, ને ક્યાં તમારાં મન મોહ્યાં રે
ભણતો'તો ભટની નિશાળે, અક્ષરે મારાં મન મોહ્યાં રે

કુંવારી ચડી રે કમાડ, સુંદર વરને નિરખવા રે
કાકા મોરા એ વર જોજે, એ વર છે વેવારીયો રે

ભત્રીજ મોરી ક્યાં તમે દીઠા, ને ક્યાં તમારાં મન મોહ્યાં રે
જમતો'તો સોનાને થાળે, કોળીડે મારાં મન મોહ્યાં રે

---

*પ્રશ્નોરા–ગીત

*સૌય રંગ રમે રે કુવારા, કન્યા તો કોણ જાણે રે
દાદાજી મુજ પરણાવો, ઇ વર છે વેવારીઓ રે
કહો દીકરી કયાથી દીઠા, શેણે તારા મન મોહ્યાં રે
રમતા'તા બંદરી બજાર, દડૂલે મારા મન મોહ્યા રે

જમતા'તા શાક ને દાળ, ચતુરાઇએ મારા મન મોહ્યા રે

ઝીલતા'તા સરોવરની પાળ, ચોટલે બાઇના મન મોહ્યા રે

બેઠા'તા મેગો મોલ, લક્ષ્મીનાં લેખા કરે રે

૯.

સરોવરની પાળેથી કાલુ આપીને ઘેરે ગયેલા કુમારે પણ પિતાની પાસે જઇ રઢ લીધી કે પાળેથી જડેલા એ મનોહર મોતીની સાથે જ મારો સંબંધ જોડો! અને એ સાચા મોતીના તો લાખ બે લાખ રૂપીઆ ખર્ચેલા પણ વરના દાદા તૈયાર થઇ ગયા.

૭.

*લાંબી તે લાંબી સરોવરીયાની પાળ
આ હે એ રે પાળે રે મોતી નીપજે.
મોતી તે લાગ્યું ......ભાઇ વર હાથ,
આ હે ઘરે રે આવીને ઝઘડો માંડીયો.
દાદા તે મોરા મૂજને પરણાવ,
આ હે મૂજને પરણ્યાની દાદા હોંશ ઘણી.
ખરચું તે ખરચું લાખ બે લાખ,
આ હે મોભીને પરણાવું ઘણી હોંશથી.

* પ્રશ્નોરા–ગીત

પરણું તો કીયા દેવની કુંવરી
નહિતર રહું કુંવારો રી

૧૦

બન્નેના માવતરોએ પુકી વાતોચીતો ચલાવી હશે. અને પોતાના બેય બાળકોની અંગત પસંદગી પર માબાપની મંજૂરીની મ્હોર અંકાઇ ગઇ હશે. સગપણ વખતે મોટો ગોળ મ્હેંચાયો હશે.

* પ્રશ્નોરા–ગીતની પંક્તિઓ

ગળીયા ગોળ વ્હેંચાય રે
દૂધમાં સાકર ભેળાય રે
આગળ હતા બે ભાઈ રે
હવે થયા છે વેવાઈ રે
આગળ રડવડતા શેરડીયે
હવે વળગ્યા છે બેલડીએ

અને વર-કન્યા બન્નેની મોદકનાના અન્યોઅન્ય સતોષનું વિનોદ-ગીત ગવાયું હશે કે

મેં તો વાર્યાં રે....ભાઈ લેરખડા
તારા સસરાની શેરીએ રમવા ન જઈશ

તારા કાનમાં કોરેલાં દેખશે
તારા સસરાને રઢ લાગશે
ઘર પૂછીને માગાં આવશે

મેં તો વાર્યાં રે કઈ બા લાડકડા
તારા સસરાની શેરીએ રમવા ન જઈશ

તારો જડાવ અંબોડો દેખશે
તારી સાસુને રઢ લાગશે
ઘર પૂછીને માગાં આવશે

ત્યારથી માંડીને વર-કન્યાની મમતાને કેવી કેવી તરેહે પોષણ મળ્યા, તેનો આધાર દેતી કશી પણ ઘટના ગીતોમાં ગવાયેલી નથી જડતી. જૂના સમાજના જે રીત રીવાજો આપણને હજુ પણ યાદ આવે છે, તે પરથી આપણને જાણ થાય છે કે એક બીજા માવતરને ઘેર કોઈ ઉત્સવ, અવસર અથવા પર્વ નિમિત્તે વર-કન્યા રમવા જમવાનું નોતરું પામતાં. પ્રત્યક્ષ પ્રગટપણે મળવું અને ગોષ્ઠિ કરવી, એ તો કુલ મરજાદની મના હતી. પરંતુ ઓચીંતી દ્દષ્ટિભેટ તો મળતી; મુંગી પ્રીતિ મજબૂત બનતી.

૧૧

એમ કરતા લગ્નની કંકોતરી લખવાનો શુભ દિવસ આવી પહોંચ્યો. વ્યવહારની રીતિએ કન્યાના પિતાએ જ વેવાઇ પર સાદી સીધી કંકુમ-પત્રિકા લખી કાઢી હશે પરંતુ ગીત તો એમ ભાખે છે કે જાણે ખુદ કન્યાએ જ પોતાના રાયવરને–પોતાના સુંદર વરને 'ઘડીયે ઘડીયે' કાગળો લખ્યા કે વ્હેલો આવ ! વ્હેલો આવ ! મેં અધીરીએ આપણા ઘડીયા લગ્ન લેવરાવ્યા છે માટે વેલેરો આવ ! વેળા વહી જશે !

ઘડીએ ઘડીએ લાડણુ વહુ કાગળ મોકલે
રાયવર વેલેરો આવ
સુંદર વર વેલેરો આવ
તારાં ઘડીયાં લગન રાઇવર વહી જશે.

જવાબમાં પણ એવું જ કલ્પાયું કે પુરૂષ મોંઘો થાય છે. મરડાય છે. લાડ કરે છે !

હું તો પાતરાંને તોરણ નહિ પરણું
ઘડીએક મોડો પરણીશ
બે ઘડીએક વેલો પરણીશ
આ ને ઘડીએ નાળીએરી તોરણ નીપજે–ઘડીએ૦

હું તો લાકડાને બાજોઠ નહિ પરણું
ઘડીએક મોડો પરણીશ
બે ઘડીએક વેલો પરણીશ
આ ને ઘડીએ રૂપાના બાજોઠ નીપજે–ઘડીએ૦

હું તો કચરાની ચોરીએ નહિ પરણું
ઘડીએક મોડો પરણીશ
બે ઘડીએક વેલો પરણીશ
આ ને ઘડીએ ત્રાંબાની ચોરી નીપજે–ઘડીએ૦

૧૨

ફરીવાર સંદેશો જાય છે: 'વેગે વ્હેલો આવ' એવા આગ્રહ કરે છે પણ માનતંગી વરરાજને તો વળી નવનવા લાડ સૂઝે છે. ગોરા જાનૈયા રજે ભરાય, ગોરવરણી જાનડીઓ શામળી પડી જાય, અને પોતાની બાળાનાં ફૂલો કરમાય, એ વાતોના એને ભારે ઉચાટ થાય છે !

લગન બાજોઠડી ને મોતીડે જડીયાં
કુંવારી કન્યાએ કાગળ લખી રે મોકલીઆ
વેગે વેલો આવે ચોરાશીના જયા !
હું કેમ આવું દાસીની જાઇ !
આરા છે દરિયા ને પાણીડે ભરીયા !
તે વચ્ચે વ્હાણ છીપાવો વરરાજ !
વ્હાણે બેસીને વેલા આવો વરરાજ !
ચૈતર વૈશાખના તડકા રે પડશે !
ધોરી બળદના પગ રે તળવાશે !
ગોરા જાનૈયા રજે ભરાશે !
ગોરી જાનડીઓ શામળી થાશે !
બાઇ રે ...બાઇનાં ફુલડાં કરમાશે !

૧૩.

કન્યાના ગૃહ-મંદિરમાં હવે તો માનવ-મિલનના અપૂર્વ મંગલ ઉત્સવની કેવી કેવી ઝીણવટથી તૈયારી ચાલે છે ! ઘરની સાફસુફી અને શોભા આના રમ્ય શબ્દે વર્ણવાય છે !

લીલાં છાણની ગાર કરાવો રે
ત્યાં કાંઇ કંકુના છાંટા દેવરાવો રે
ત્યાં કાંઇ મોતીના ચોક પુરાવો રે
ત્યાં કાંઇ ઘીના દીવા અજવાળો રે
ત્યાં કાંઇ સોનાના બાજોઠ ઢાળો રે
ત્યાં કાંઇ જોશીડાને તેડાવો રે
લાડકડાનાં લગન લખાવો રે

લગ્ન લખાયાં, અને કન્યાની માતાએ હોંશે હોંશે પીયરમાંથી પોતાનાં ભાઇ ભોજાઇ તેડાવ્યા :

મારે પગરણુ આવીયું પહેલું રે
મેં તો સૈયર કેવરાવ્યું વ્હેલું રે
મારે પગરણુ આવ્યું ધાઇ રે
મેં તો તેડાવ્યા ભાઇ ભોજાઇ રે
મારા વીરો આવ્યા સીમે રે
મારાં હૈડલાં ટાઢાં હીમે રે
મારા વીરોજી આવ્યા ઝાંપે રે
દુશમનીયાનાં હૈડાં કાંપે રે
મારા વીરોજી આવ્યા શેરી રે
વજડાવો ઢોલ ને ભેરી રે
મારા વીરોજી આવ્યા ખડકી રે
વાગી વાગી ઘોડલીયાંની પડઘી રે
મારા વીરોજી આવ્યા ડેલી રે
હું તો જોવાને થઇ છું ઘેલી રે
મારા વીરોજી આવ્યા ધાઈ રે
મેં તો ચરૂ ભરી સેવ ઓસાઇ રે
મેં તો ઢળકે વાટી ઘી રેડાઇ રે

મેં તો ખોબલે ખાંડ પિરસાઇ રે
મેં તો જમાડયાં ભાઇ ભોજાઇ રે
મારી નણદી તે રોષે ભરાઇ રે

કન્યાની માતા પોતાના વીરાની ઉપર ઓળી ઓળી થઇ જાય, તે નણંદથી ઠીકું જતું નથી. ભરપૂર સહોદર-સ્નેહનાં સ્વત્-ગાન વચ્ચેથી નણંદના રોષનો બસૂરો તાર બોલે છે. કવિ અત્યંત દયાર્દ્ર રીતે ડિખળ માગે છે

નણદલ આવડો રોષ ન કીજે રે
મારૂં અંતરે એથી સીજે રે
નણદલ આવડું જાણ્યું ન ભાઇ રે
ન તેડાવત ભાઇ ભોજાઇ રે
નણદલ આવડું જાણ્યું ન પેલું રે
ન કે'વરાવત મૈયર વેલું રે *

* આ પ્રમોદ જ્ઞાતિનું લગ્ન-ગીત છે.

૧૪

પહેલ વહેલા જ પગરણને કારણે ઓળી ઓળી થઇ જતી હર્ષેલી કન્યાની માતા-અથવા વરની માતા અન્ય કયાં કયાં આત્મજનોને તેડાવીને આનંદ પામે છે ! જાણે એ બધાં સ્વજનોનું એક પટાદાર ચંપા-વૃક્ષ બની જાય છેઃ

પાછલી પછીતે ચાંપલીયો શો મોર્યો
થડ થોડો ને ડાળે અત ગહેરો રે.

પેલી ડાળે છાયા મારાં ઓરડા રે,
બીજી ડાળે રે છાઈ ઓસરી રે.

ત્રીજી ડાળે છાયા મારા ચોક રે,
ચોથી ડાળે છાયો મારો માંડવો રે !

કોણુસ આવ્યે કરૂં શણગાર રે,
કોણુસ આવ્યે બેસું ગોઠડી રે !

કોણુસે આવ્યે માંડું જગીયા જાગ રે,
કોણુસ આવ્યે રે મારાં ઘર વસે રે !

કોણુસ આવ્યે ચોપાટો શી ડોલે રે,
કોણુસ આવ્યે રે મારાં ગોત્રજ હસે રે !

કોણુસ આવ્યે તોરણુ લ્હેરે જાય રે,
કોણુસ આવ્યે રે શેરી રણઝણે રે !

કોણુસ આવ્યે માંડવ લ્હેરે જાય રે,
કોણુસ આવ્યે મારાં દિલ હસે રે !

એના ખુલાસા પણ પોતે જ આપી રહી છે. સુસંબદ્ધ ખુલાસા·

સ્વામી આવ્યે કરૂં શણગાર રે,
વીરાજી આવ્યે રે કરૂં ગોઠડી રે.

દીકરો આવ્યે માંડું જગીયા જાગ રે,
વહુવારૂ આવ્યે રે મારાં ઘર વસે રે.

નણુદોઈ આવ્યે ચોપાટો શી ડોલે રે,
નણુદી આવ્યે રે મારાં ગોત્રજ હસે.

જમાઇ આવ્યે તોરણુ લ્હેરે જાય રે,
દીકરી આવ્યે રે મેરી રણુઝણુ રે.

સાજન આવ્યે માંડવ લ્હેરે જાય રે,
કુટુંબ આવ્યે મારાં દિલ હસે રે*

૧૫

વર પક્ષને આગળ્યે આ આ ઉલ્લાસ વર્તી રહ્યા છે ! ત્યાં તો પ્રભાતે પ્રભાતે પુષ્પો મ્હેકે છે : મંગલ-મુખી માલણુ આવે છે :

છાબ ભરી ફુલડે માલણુ આવે રે
ઘર રે પૂછે રે વીવા કયાં હુવા રે

ઉઘલી ખડકી ને નવલાં કમાડ રે
ગોખે જાળીયાં મંદિર માળીયાં રે

એવા સુશોભિત ઉંચા અને સુગંધીમય ઘરમાં આજે પરણુનાર કુમારને મુખ્ય ઝંખના તો પોતાની પરદેશણુ બ્હેનની છે :

આવશે બેનડ બેની બાઇ, બેસશે માંડવા હેઠ રે
વરરાજાનાં નયણું શણુગારશે રે

એટલે માતાએ કંકોતરી લખવાની કલમ ને શાહી સુદ્ધાં નવી બનાવરાવી, નિર્મળા અક્ષરો લખાવ્યા :

* પ્રભોરા-ગીત.

લીલુડી લેખણ વાપરી, મશ ભરવો ને માંહી કપૂર રે
દોત મગાવો દેશાવરી, અક્ષર લખશે મોટા વહુના કંથ રે

અક્ષર લખજો નિર્મળા, વાંચી જોશે બેની બાનો કંથ રે
વાંચીને વેલા પધારજો, આપણે ઘેર છે વરઘ ને વીવા રે

આવી શકો તો આવજો, નહિતર બેનીબાને મોકલજો રે
નહિ રે આવો તો રૂસણાં, આપણાં સગપણનો શો રે સ્વાદ રે

૧૬

કંકોત્રી લઈને મોટા ભાઈ ઘોડીએ ચડયા. જુઓ ને ઘોડીની ચાલ !

ઘોડી અગન ગગન પગ માંડ, કે ચાલ ઉતાવળી રે
ઘોડી અજવે ચાલે ને મજલે ડગ ભરે,
ઘોડી જઈ ઉભી ગામને ચોક વીરા આવ્યા ઢૂકડા.

જઈને બ્હેનીબાને જગાડ્યા.

બેની ઉઠો ...બા પાતળાં,
બેનડ મોળ કરો શણગાર વીરા આવ્યા ઢૂકડા.

પરંતુ બ્હેનને એમ્લા એકલા વિવાહના રંગ માણવા ન ગમે:

વીરા હું કેમ આવું એકલી,
મારે ઈશ્વર સરખા ભરથાર વીરા આવ્યા ઢૂકડા.

બહુ સારૂં, બ્હેન !

તારા ઇશ્વરને ચડવા ઘોડલાં
મારી બેનડને માફાની વેલ્ય . વીવા આવ્યા ઢૂકડા.

૧૭

બ્હેનના તેડાં તો બીજી બે ત્રણ શૈલીએ વર્ણવાયાં છે. જૂનો ને રૂડો નવો ઢાળ માતાના મુખમાંથી રેલાય છે. બાજોઠી ઢળાવી, ચોમેર કંકાવટી મેલાવી, જોશી મહારાજ પાસે પુત્રીને કંકોત્રી લખાવતી માતા ગાય છે:

માંડવડે રે કાંઇ ઢાળોને બાજોઠી
કે ફરતી મેલોને કંકાવટી

તેડાવો રે મારે જાણાપરના જોશી
કે આજ મારે લખવી છે કંકોતરી

બંધાવો રે મારે ....ભાઇને છેડે
કે જાય બેન ....બા ઘરે નોતરે

બેની રે તમે સૂતાં છો કે જાગો
તમારે મૈયર પગરણ આવિયાં

વીરા રે તમે કીયા શે'રથી આવ્યા
કે કીયે શે'ર તમારા બેસણાં

બેની રે હું ....શે'રથી આવ્યો
કે ....શે'ર અમારાં બેસણાં

વીરા રે તમે કેરસ કેરા બેટા
કે કઈ બાઈ માતા ઉદર વસ્યા

બેની રે હું તો ....બાઈનો બેટો
કે ....બાઈ માતા ઉદર વસ્યો

બેની રે મારી ગરથલીયાની ઘેલી
કે આંગણે આવ્યો રે વીર નો ઓળખ્યો

વીરા રે મને છોરૂડે હરવાળી રે
વાછરૂ વાળતાં વીર ન ઓળખ્યો

વીરા રે મેં તો ઘોડીયે ને પારણે દીઠા
કે રથ ઘોડલીએ વીર ન ઓળખ્યો

વીરા રે મેં તો ઝબલે ને ટોપીએ દીઠા
કે પાઘડી પોશાકે વીર ન ઓળખ્યો

મોર્ય રે મારા ....ભાઈના ઘોડા
કે પડઘી વાગે ને ધરતી ધમધમે

વાંસે રે મારે બેનડ બાના માફા
કે ઈંઢાં ઝળકે રે સોના તણાં*

---

* પ્રક્ષેપ–ગીત
પચ્ચે રે મારે બેનડ બાઈની વેન્યું
- માફા ઝળકે મગરૂ તણા
વારે રે મારે બહુજી ફેરવીયા
કે કમર બાંધીને ખાસડ ખડખડે!

છેલ્લી પંક્તિમાં બ્હેનના ભાઈએ પોતાના બનેવીનું વિનોદાત્મક ચિત્ર દોરી ટીખળ કરી લીધું છે.

૧૮

માત્ર માનવીની સાથે જ નહિ, પણ પશુ પક્ષી અને જીવ જન્તુમાંથી જે જે રૂપાળાં, રસાળાં અને ચતુર પ્રાણીઓ જડે, તેની સાથે પણ સંદેશા મોકલવાની સ્ફુરણાઓ થાય છે. ગુંજારવ કરતો, રંગબેરંગી અને ફુલોનો ભોગી ભમરો—તેને ય જાણે કે માતાએ રાતા ચૂડા વાળી સુહાગણ પુત્રી પર દૂત કરી મોકલ્યો :

લીલી પીળી પાંખનો ભમરલો રે
ભમીયો દેશ પરદેશ (૨),
જાજે ભમરા નોતરે રે

પેલું તે નોતરૂં ....ગામ રે
જમાઈ ....ભાઈને ઘેર (૨)
રાતે ચૂડે બેની બા રે

બેની મોરી વરધે વધાવ (૨)
મૈયર પગરણ આદર્યાં રે

હું કેમ આવું એકલી રે
મારે ઈસવર ભરથાર (૨)
ઈસવર ચાડણ ઘોડલાં રે

આને માફાળી વેલ્ય (૨)
માફા આવે મલપતા રે

નેજા ઢળકતા મેલ્ય (૨)
ચંપાવરણી રજે ભરાય રે

અથવા તો હજુ યે એક વધુ ગીત ગવાય છે·

ડુંગર કોરીને નીસર્યો ભમરો
જાજે રે ભમગ નોતરે

ગામ ન જાણુ એની નામ ન જાણું
કીયાં બા રાયા ઘેર નોતરે

ગામ .... ને .... નામ છે
....બા રાયા ઘેર નોતરે

ઉઠોને બેની તમે પહેરો પટોળાં
તમારે મૈયર પરગણુ આદર્યાં

ઘોડવેલે બેસી બેની ....બા આવે
ખોળે તે બાવન બેટડો

હાથમાં ઝારી ....વહુ ઉભા રીયાં
....વહુ નાખે બાને બેસણાં

બેમો બેસોને મારી પરદેશણુ નણદી
બેમીને વાત કરો ગોઠડી

બેમીશ બેસીશ રે મારા વીરાની જોડયે
બેસીને વાત કરીશ ગોઠડી

ઘરની ધણીઆણી તમે રાંધે ને ચીધો
માડીની જાઇ જમવા બેસશે

ઘરની ધણીઆણી તમે ચીંર સાડી પે'રો
માડીની જાઇ પટોળાં પે'રશે

ઘરની ધણીઆણી તમે ઓરડામાં મા'લો
માડીની જાઇ માંડવ મા'લશે

વીવલીયા ખુંદી એની ઘેર પધારે
માડીનો જાયો તે વળામણો

દીઠાં દીઠાં રે એની ....નાં આઠવાં
અમને તે દેજો એની શીખડી

વાધજો વાધજો રે વીરા વડની વડવાઇઓ
પરવરજો પૂતર કેરે પારણે

માડીના જાયા તને દઉં રે આશિષો
સાતે પુત્રે ચાલે મલપતો

વેવાણુની જાઇ તુને દઉં રે આશિષો
સાતે શોક્યે ચાલે મલપતી*

* પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિનું ગીત સરખાવો

સોનાની સાજી ને રૂપાના મોર વાસ્યા રે
ટેરે પાખાળા સુદલા નોતરે

ગામ ન જાણું ને નામ ન જાણું રે
કેરસ ઘેર જાઉં રે સુદલા નોતરે

ઉઠો ગોરા બેની બાઇ કરો શણગાર રે
પેરો પટોળા ઓઢો ચુંદડી રે

થાળ વાર્યો કુમકે ધીપ ભરી શાર ભરે
વચમાં મેલો શ્રીફલ બીજોરડા રે

મોખરે 'ગગન ગગન પગ માંડતી' ને પડઘી ગજવતી વીરની ઘોડી: ને પાછળ મશરૂના માફા વાળી મલપતી આવતી બેનની વેલડી: બેનના ખોળામાં બાવન-બેટડો સૂતો છે: વીરના હાથમાં ડગમગતો નેજો છે, ને બેનની વેલડીના માફા ઉપર સોનાનાં ઈંડાં ઝગકારા મારે છે. સંધ્યા સમયની અથવા તો પ્રભાતની પીળી ચંપાવરણી ધૂળ એ માફાને, અને એ મશરૂના નેજાને ચોંટતી આવે છે. ધરતી ધમધમે છે. એ રીતે બેનીઆની સવારી એ મંગળ ગીતોથી ગાજતા મહીયરના આંગણામાં આવી ઉભી રહી. ત્યાં તો મોટા ભાઈઓની વહુઓ ઝારીમાંથી નણંદને જળ પાય છે. અને ચાકળા ઢાળે છે. બબ્બે ભોજાઈઓ તો બાની તહેનાતમા ઉભી થઇ રહી છે. વિનવે છે કે 'બેસો', પણ બ્હેનને તો વીરાની સાથે બેસીને વાતો કરવાની આતુરતા છે. ભાઈએ પણ બ્હેનને ઉત્સવની અંદર દમામભર્યાં આસનો સોંપી દીધાં. બ્હેન તો બિચારી પરદેશણ: મોંઘેરૂં મહેમાન: એ કબીલાનું દિલ રખેને લગારે કોચવાય, એની ચિંતા રહે છે. અને વળી બ્હેન તો પરણતા વીરાના લલાટ પર મતારા ચોડી, કંકુની પીંજય કાઢી, રસીલા શણગાર કરશે. એનું ગણું તો માંડનો ગજાવશે.

બ્હેનો આવી, અન્ય સગાં પણ આવી ઉતર્યાં. અને હવે પીઠીનો આદર થયો. વરરાજા જરા શ્યામવરણા છે ખરા ને, એટલે એની ચામડીને ઉજાસ ચડાવવા, એના ઝીણામાં ઝીણા મેલ પણ ઉતારી નાખવા, અને એના દેહને સુગંધિત બનાવવા એને આખે અંગે પીઠી ચોળવામાં આવે છે. માતાએ મગ ભેળતી વખતે જ ગાયું કે

મગ રે મનોરા પીઠડી દળાવો
હળદર ગાંઠીઓ પીઠડી દળાવો

એ રીતે માતાએ મગની દાળ દળાવી, તેમાં હળદરનો લોટ મિલાવી, પાકો રંગ ઉપર એવા તેલની તૈયારી કરી:

આદિતની કરહો રે તમે નીંદરમાં પોઢો રે
વરરાજાને તેલ સંચારો, રન્નાદે જાગજો રે
સળીયો સોનાનો ઘડાવો, કે લોચનીયાં ભરે રે
આ રે અસાવળના ઘાંણી તેલ પીએ મઘમઘે રે

ઓ ભાઇ ઘાંચી ! અધરાતે કોઇનો ઓછાયો ન પડે તે વખતે તું આ પીઠીનાં તેલ પીલજે હો ! અને વળી

માંહી પીલે ડમરો ને માંહી પીલે મચકંદ
એહ તેલ વરરાજાને શિર મોહે રે

એવા સુવાસિત તેલમા ચાર સુવાસણીઓએ આંબાના પાંદડા બોળીને તેલ વરના માથા પર સીંચ્યુ અને

અડદ દળન્તી તે મગ દળ્યું, મગે તે હોશે પીઠી
પીઠી પીઠી કરશે રે પિત્રાઇ, હાથ પગ ધોશે રે ભોજાઇ
મુખડાં નિહાળે રે માની જાઇ

મીઠડાં તે માતાજી લેશે
મુલડાં તે દાદાજી દેશે

એમ ભોજાઇઓએ વરને શરીરે સોનાવરણી પીઠીનો લેપ મર્દન કરી નવડાવ્યો, માની જણી બ્હેને મુખ નિહાળ્યુ, માતાજીએ મીઠડા લીધાં, પિતાએ પીઠીના મુલ મૂલવ્યા' વાટકે ઘોળીને પીઠી લાડકડાને ચોળી :

પીઠી પાવલાની પાશેર
પીઠી અરધાની અધશેર
પીઠી રૂપૈયાની શેર
પીઠી આણી અમારે ઘેર
પીઠી વાટકડે ઘોળાય
પીઠી લાડકડાને ચોળાય

૨૦

અને માતાએ તો મીડડા લઈને પાડી ભર્યાં પુત્રને આશિષ દીધા :

પીળો પીળો રે વાનો મેં સુણ્યો,
પીળો હળદરનો છોડ, સોય રે વાનો મેં નિરખીયો

ગોરા વરરાજા રે તમને પીઠડાં ચોળીશ,
જેમ રે સાજનીયાં સંતોખશે

દુરીજન દુરીજન રે હૈડે ડાબલા પાય
દોખીયડાં રે દાઝી મરે

રાતો રાતો રે વાનો મેં સુણ્યો
રાતો કંકુનો છોડ, સોય રે વાનો મેં નિરખીયો

ગોરા વરરાજા રે તમને ટીલડાં કરીશ
જેમ રે સાજનીયાં સંતોખશે —દુરીજન૦

લીલો લીલો ર વાનો મેં સુણ્યો
લીલી નાગરવેલ, સોય રે વાનો મેં નિરખીયો

ગોરા વરરાજા રે તમારે મુખડે તંબુલ
જેમ રે સાજનીયાં સંતોખશે —દુરીજન૦

ભીનો ભીનો રે વાનો મેં સુણ્યો
ભીની કાજળ રેખ, સોય રે વાનો મેં નિરખીયો

ગોરા વરરાજા રે તમારાં નયણાં આંજીશ
જેમ રે સાજનીયાં સંતોખશે -

કાકીઓએ ને ભાભીઓએ મળીને ગાતાં ગાતાં પ્રભાતે પીઠી ચોળી, ચંપકવરણું રૂડું શરીર બનાવ્યું, લાલ તિલક કર્યું, લીલી નાગરવેલનાં તાંબૂલ મ્હોંમાં દીધાં, ને કાજળ થકી નયનો આંજ્યાં : એમ ચાર ચાર મંગળ રંગો વડે પુત્રનો દેહ બનાવી દીધો.

૨૧

એમાં વળી કોઈ ટીખળી બોલાઈને યાદ આવી જાય છે કે વેવાઈને ઘેર તો કન્યા પણ સૌંદર્ય વધારવા માટે પીઠી ચોળાવતી હશે ! એટલે ભાભીએ પોતાના દેવરની વિશિષ્ટતા બતાવવા માટે વિનોદ બતાવવા દીધી :

પીઠી ચોળે પીઠી ચોળે પીતરાણી
હાથપગ ચોળે રે વરની ભાભી
મુખડાં નિહાળે રે વરની માતા !

પેલી પીઠી ચડશે રે મારા છયાવરને
ઉતરતી ચડશે રે પેલી છોડીને

પાકાં તેલ ચડશે રે મારા છયાવરને
કાચાં તેલ ચડશે રે પેલી છોડીને

પડતી કેરી ખાશે રે મારા છયાવરને
ગોટલાં તો ચૂસશે રે પેલી છોડી રે

આવા ખટ મીઠા પરિહાસ વચ્ચે પીઠીના મર્દન પૂરા થાય, ને પછી ખળ-ખળતે જળે હીયરીયાના અંઘોળનો આદર થાય. ગવાયુ છે કે જાણે આદિત્ય અને રન્નાદેનુ યુગલ પોતે જ વીરાને સ્નાન કરાવવા ઉતરે છે જાણે એને ગંગા યમૂનાના નીરનુ ન્હાવણુ દેવાય છે :

નાહોને નાહોને કીયા ભાઇ રે
તમારા પાહોલા હેઠ ગંગા વસે
ત્યા બેસી કીયો ભાઇ નાહીયા રે

ત્યા તો આદિત રાંદલ આવશે રે
આદિત હાથ કચોળડા રે
રાણી રાંદલ તેલ સાંચરશે રે

નાહો નાહોને કીયા ભાઇ રે
તમારા પાહોલા હેઠ જમના વસે રે
ત્યાં બેસી કીયો ભાઇ નાહીયા રે

ત્યાં તો કીયો ભાઇ કેઇ વહુ આવશે રે
કીયા ભાઇ હાથ કચોળડાં રે
રાણી કેઇ વહુ તેલ સંચારશે રે

સૂર્ય-રન્નાદે સરીખી તમારી યે બેલડી બનો, તમારા અંગના ઓજસ પણ એ જેવા જ ઉજ્વળા, એવી મંગલ ભાવના આ વિધિ પાછળ રહેલી હોય છે દેહના સૌંદર્ય ખીલવવાની ક્રિયામા પણ વિશુદ્ધિ અને દેવત્વના જ મંગલ નાદ સંભળાય છે અને નિર્દોષ પરિહાસનો એકાદ સૂર એ આખી વિધિના આસીર્યમા રૂપાળી ભાત પાડે છે.

૨૩

માથા પર તેલ સીંચી, પીઠીનાં મર્દન કરી, નવરાવી, બાજોઠે બેસાડી, નયનોમાં કાજળ આંજી, કપાળે ટીલું કરી, પછી વરના પસ ભરાવાય છે. જાણે વરનાં ફુઇ ને ફુવાનું યુગલ અથવા ભાઇ–ભાભીનું જોડું પરસ્પર સંકેત કરે છે:

ø

ઉંચો ચોરો ચંદન ચોવટો
રે નીચી ભમ્મરીયાળી ભાત
ગિરધરલાલ કેરી બાંધણી રે

ત્યાં ચડી કયા ભાઇ સાજન પોઢશે
રે કઇ વહુ ઢોળે છે વાય—ગિરધર લાલ૦

અંગૂઠો મરડી પિયુ જગાડિયા
રે પિયુ તમે સૂતા છો કે જાગ—ગિરધર લાલ૦

આપણે ઘેર ....ભાઇનો સોગ્રશે
રે ઉઘડાવો સોનીડાનાં હાટ—ગિરધર લાલ૦

સોનીડા લાવે રૂડાં ઝૂમણાં
રે તે તો મારે ....ભાઇને કાજ—ગિરધર લાલ૦

વીંઝણો ઢોળતી એ પત્નીએ કોઇ વૈશાખ માસના લહેરીઓ લેતા પરોડિયે પોઢેલા પતિને જગાડયા: જગાડયા પણ કેવી રસમય રીતિએ ! અંગૂઠો મરડીને, ધમકાવીને નહિ ! અને તે જ વખતે સોનીડાંનાં હાટ ઉઘડાવી ઝૂમણું, દોસીડાનાં હાટ ઉઘડાવીને પામરી, સુતારનાં હાટ ઉઘડાવીને બાજોઠ, લુહારનાં હાટ ઉઘડાવીને દીવટો અને સુખડીયાના હાટ ઉઘડાવીને સુખડી કઢાવ્યા; પરણનારના ખોબામાં પસ ભરાવ્યા.

સામા પક્ષમાં કન્યાને પણ એવા જ ગીતો ગાઇ ગાઇ, એવી જ પીઠીનાં લેપ ને સુગંધી તેલનાં મર્દન કરી, આદિત્ય–રાંદલ અને ગંગા યમૂનાનાં સ્મરણો સાથે અઘાઝ કરાવી સગાં વ્હાલાંએ પસ ભરાવ્યાં.

દરમીયાન રોજેરોજ બન્ને ઘરો પ્રભાતીયાંને મંગલ સૂરે ગુંજતાં રહે છે. જાણે કે પ્રત્યેક પંક્તિએ મંગલ ભાવનાઓના ધૂપ દેવાઇ રહ્યા છે. ઘરમાં જાણે શબ્દો વડે દેવ આરતીના ડંકા પડે છે. ઉગતા સૂર્યનાં, તેજનાં, રાંદલ–આદિત્યની પ્રેમલીલાનાં, અને સજ્જન–જીવનના જે કાંઇ આદર્શો હોય તેન સ્તવનો વડે એક બાજુથી પ્રભાતને સ્વાગત દેવાય છે, ને બીજી બાજુ સૂતા વરરાજની નિદ્રા ઉડાડાય છે:

સૂરજ ઉગ્યો રે કેવડીયાની ફણશે કે વાણુલાં ભલે વાયાં રે
સૂતા જાગો રે *વાસુદેવના નંદ કે વાણુલાં ભલે વાયાં રે

સૂતા જાગો રે *સુભદ્રા બેનીના વીર કે વાણુલાં૦
તમ જાગે રે જાગે સહુ દેવ કે વાણુલાં૦
લેજો લેજો રે દાતણ ને ઝારી કે વાણુલાં૦
બેસજો બેસજો રે તુલસીને ક્યારે કે વાણુલાં૦
મુખ લૂજો રે પામરીયુંને છેડે કે વાણુલાં૦
લેજો લેજો રે શ્રીરામનાં નામ કે વાણુલાં૦

ને પછી કોઇ વિનોદ કરવા યોગ્ય સ્વજનને શી રીતે જગાડયા !

સૂરજ ઉગ્યો રે કેવડીયાની ફણશે કે વાણુલાં૦
સૂતા જાગો રે +....બાઇના કંથ કે વાણુલાં૦
લેજો લેજો રે કડકું ને કુંડું કે વાણુલાં૦
દાતણ કરજો રે મલ્લાંની મસીદે કે વાણુલાં૦
મુખ લૂજો રે ધાબળીયુંને છેડે કે વાણુલાં૦
લેજો લેજો રે અલ્લા બલ્લાનું નામ કે વાણુલાં૦

* પછીથી વરના પિતા તથા બ્હેનનું નામ લઇને ગવાય છે.

+ વિનોદ કરવા લાયક જે પુરુષ હોય તેની વહુનું નામ મૂકાય છે.

૨૫

આ વિનોદનું વ્હેન જરા મડું બને છે. જમાઇરાજને તાતમુ લેવા મોકલ્યા કલ્પાય છે:

આલા લીલૂડા વાંસ વઢાવો રે
તેની નાની શી ટોપલી ગુંથાવો રે
ટોપલી આપો બેનીબા–વર હાથ રે
ગોલો વેચી સાટીને ઘેર આવ્યો રે
ઓરડે ઉભાં બેનીબા લેખાં લે છે રે

ક્યાં ગયા હતા? બાપરો ખુલાસો કરે છે:

તમારા દાદાને ઘેર હતા વીવા રે
અરધી રાતનાં દળણાં દળાવ્યાં રે
પાછલી રાતનાં પાણીડાં ભરાવ્યાં રે
સૂરજ ઉગ્યો ને દાતણીયાં નખાવ્યાં રે
પોર દિ' ચડયો ને છોકરાં પખળાવ્યાં રે
અમને આવડલી વાર ત્યાં લાગી રે

૨૩

લ્જ્જા-ન્હાવવા આવેલી સ્ત્રીઓ આટલો પરિહાસ કર્યા વગર રહી શકતી નથી. પરંતુ એ ટીખળ લાંબુ નથી ચાલતું. પ્રભાતનું સૌંદર્ય તેઓને વધારે આકર્ષે છે. સૂર્યોદયનાં ભવ્ય દર્શનમાંથી કેવી વાચા મળે છે! કેવી કલ્પના પ્રગટ થાય છે!

સીંદૂરી વરણીના રે સૂરજ ઉગીયા રે
ચાપલીયા વરણી કાઇ ચાંદલીયે પ્રે વાસી રે
વેલ્ય પરવાળડે મોરીયો રે
વેલ્ય વેરાવો ને કળીયુ ચૂંટાવો રે
હાર ગુથાવો ને રાણી રન્નાદેનો રે
રાણી રન્નાદે તમે હાર સોવરાવો રે
તમ પિયુડો લાલ છડે રમે રે
લાલ છડે રમે પાસલા ઢાળે રે
રતન કચોળડે દીવા બળે રે

સૂર્યોદય ગીત. સિંદૂરવરણી તે ચંપાવરણી બન્ને રંગના છટકાર આભાસની દીવાલીમાં જાણે કિરણોરૂપી વેલડીઓના ફૂલ-ખીલાવ. રતન-કચોળે જાણે આદિત્ય-આકાશના દીવા. એ દીવાને અજવાળે જાણે રન્નાદે રાણીનો પિયુડો પાસા ઢાળી લાલ લાલ સોગઠે રમે છે ને સાસરે પુષ્પો વીણીને પ્રિયતમા રાણી એ સ્વામીના ગળાનો હાર ગુંથે છે. આવી આવી કલ્પનાઓ એ ગાનાર સ્ત્રીમંડળીની આંખોમાં રમી રહી હશે.

૨૪

પક્ષીઓ પણ પોતાના મીઠા કિલકિલાટ વડે પોઢી ગયેલાઓને જગાડવા આવે છે. લીલુંગ વનના પોપટજીએ ઘર આંગણની આંબલીએ બેસીને "જાગો! જાગો!" ના ટહુકા ગજાવ્યા. પરસુતી બ્હેનના ચારે વીર જૂદે જૂદે સ્થળે સૂતા હતા તેને એક પછી એક મધુર રીતે ઉઠાડ્યા. અને

વિવાહ પર આવેલા જમાઇ રાજને કાગા રાણાના કર્કશ સંગીત વડે ઉઠાડયાનો પરિહાસ યથેઃ—

ℓ

મારે તે આંગણુ આંબલો
આંબલિયાનાં ખોળેરાં પાન કે લીલૂડા વનનો પોપટો

તીયાં બેસી પોપટ રાણો વાસીયા
જગાડયા ચારે ય વીર કે લીલૂડા વનનો પોપટો

*મેડીયું માયલા મોટાભાઇ જાગીયા
વહુ રે વહુ મોટી વહુના કંથ કે લીલૂડા વનનો પોપટો

* * *

ચારે તે જાગીને શું કર્યું
રાખ્યો મારા માંડવડાનો રંગ કે લીલૂડા વનનો પોપટો

મારે તે આંગણુ લીંબડો
લીંબડીયાના પાંખેરાં પાન કે લીલૂડા વનનો કાગડો

તીયાં બેસી કાગો રાણો વાસીયા
જગાડયા ચારે જમાઇ કે લીલૂડા વનનો કાગડો

* પછી ઓરડા માયલા ભાઇ, ઓસરી માયલા ભાઇ, માંડવા માયલા ભાઇ, એમ ચારે ભાઇઓને વિષે એની એ પંક્તિઓ ગવાય છે.

૨૫

અજવાળી માઝમ આવી. ફુલેનો વીંઝણો ગુંથીને લાવીઃ

માલણુ વીણે જાવંતરીનાં ફુલ રે
માલીડો ગુંથે વીંઝણો રે

માલણુ પૂછે માલીડાને વાત રે
કયાં ભેટે જાશે વીંઝણો રે

આપણા શે'રમાં કીયો ભાઇ દેહોત રે
કયાં ભેટે જાશે વીંઝણો રે

આપણા શે'રમા ..ભાઇ દેહોત રે
દેહોતે જાશે વીંઝણો રે

ઠાકોર પોઢયા પીતળીયે પલગ રે
વહુ ...ણા ઢોળે વીંઝણો રે

સૂતા જાગો નણદલબાના વીર રે
માલણુ ઉભી તપ ધરે રે

માલણુને આપો સોળે શણગાર રે
માલણુ જાશે મલપતી રે

મંગલ પ્રભાતનો એવો મહામૂલો વીંઝણો તો સાચે જ જે કોઇ મોટા દાતાર હોય, એને જ ભાગે જાય બીજાં બધા ટળવળતા રહે ફુલની મહે નતના મોટા મૂલ લઇને માલણુ મલપતી ચાલ્યે ચાલી ગઇ તુલસીને ક્યારે દાતણુ થયા, પામરીએ મ્હો લુછાયા ને રામના નામ લેવાયા પ્રભાતની મંગલ દશા એ રીતે પથરાઇ રહી

૨૬

સૂર્યનો ઉદય થયો. અને જાણે ઉગમણી દિશામાં કોઇ મંગલમય દેવતાનાં કંકુવરણાં પગલા દેખાયા એ અંતરિક્ષમાં ચાલ્યા આવતા

દેવ-યુગલ કોણ છે? એ તો છે લાશ અને લક્ષ્મી : શ્રીપતિ અને શ્રીદેવી: એ બન્ને શી વાતો કરે છે? પરસ્પર મસલત કરે છે કે આપણે કોને ઘેર જશું? ક્યા ઘરને આંગણે આપણે પગ મેલવા જેવી પુનિત ભૂમિ છે? ગીત ગાનારીઓ એ દેવ-બેલડીની વાતો પોતાના ગીતમા ઉતારે છે:-

છઠોને ભોળી વીંછળોને ગોળી
મહીડા વલોવો લેંસું તણા રે

મહીડાં વલોવશે મારી ....ભાઇની માડી રે
પેરણ પટોળી ઓઢણુ ચુંદડી રે

*લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘેર જાશું રે
જે ભાઇ પરભાતે પાણી ગળે

લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘરે જાશું રે
જે ઘર સાસુ વહુ સુવાસણું

લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘેર જાશું રે
જે ઘેર બાપ દીકરો લેખાં કરે

લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘેર જાશું રે
જે ઘેર પુતર કેરાં પારણાં

લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘેર જાશું રે
જે ઘેર વરધ ઉતાવળી

લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘેર જાશું રે
જે ઘેર સમી સાંજ દીવો બળે

* લાશ (લાછ) શબ્દનો અર્થ સમજાતો નથી. કદાચ લક્ષ્મીનું જ ટુંકાવેલું નામ હોય. તો પછી આંહી બે દેવીઓ સમજવી.

લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘેર જાશું રે
જે ઘેર મામી ભીંતે સાથીઆ

લાશ ભણે રે લખમી કીયા ભાઇ ઘેર જાશું રે
જે ઘેર પોપટ કેરાં પારણું

જેને ઘેરે પ્રભાતમાં જ વહેલાં પાણી ગળાય, અમી માજના જ દીવા પ્રગટ થાય, ને પિતાપુત્ર ચોપી ચોપીને ચોપડા લખે, એવા ઉદ્યમશીલ ઘરમાં જ લક્ષ્મીના વાસા સંભવે. જેના ઘરમાં સાસુ વહુ બન્ને સૌભાગ્યવતીઓ હોય, પારણે પુત્ર રમતો હોય, ભીંતે સાથીઆના મંગલ ચિહ્નો અંકાયાં હોય, ને પ્રભુનામ ભજનારો રૂપાળો પોપટ પાંજરે બેઠો હોય, એજ ઘર સુખી હોઇ શકે. લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીપતિના એજ મનમાન્યા મુકામ છે. આખું મંગલ ગૃહ-જીવન પ્રભાતને પહોર ગીતોમાં સરજીને ગાનારીઓ રાંક કુટુંબીજનોને નમ્ર કરે છે. અને પ્રમાદ ઉડાડી ઉદ્યમ પ્રેરે છે.

૨૭.

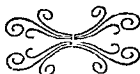
ફરી પાછી અન્ય એક પ્રભાતીયામાં સુંદર દર્શનની નવી કલ્પના ઉદ્ભવે છે:

રોયાણુ વીયાણી રે તારલા ઉગીયા

ચંદ્ર-રાણી રોહિણીને પ્રસવ થયો ને તારલા રૂપી બચ્ચાં અવતર્યાં! કલ્પના તો એટલેથી જ થંભી રહે છે, અને આખું ગીત વિનોદના વાહિકાએ વહેવા લાગે છે

રાયણુ વીયાણી રે તારલા ઉગીયા
જેમ સુખ સુણેરે ....ભાઇ દાતણુ વિના
દાતણીયા તેડાવોરે વર બેનીબા તણા
દાતણીયાં લઇ આવે રે ....જમાઇ માંડવે
દાતણીયાને આલે રે દોઢ બદામ રોકડી
તેની રે ઘડાવો રે બેનીબાને ટોટડી
ટોટડી પેરીને રે બેન માંડવ માલશે

એ રીતે વરરાજના બનેવીને દાતણુ, મર્દન માટે તેલ, નહાવા માટે પખાલ, મુખવાસ માટે તબોળ વગેરે લાવવાનું કહેવામાં આવે છે, અને એવા વિનોદની ધાટી પાતાની લ્હેરમાં પ્રભાતની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થાય છે.

–૩–

:: દર્શન ::

૨૮

પરણીને જવા માટેનો ગંભીર દિવસ પાસે ને પાસે આવતો જાય છે. તેમ તેમ વરરાજ જાણે કે પોતાના જીવનના એ આવ્યા આવતા અજાણ્યા પલટા વિષે કંઈક નિગૂઢ વેદનાની, ચિંતાની ને પ્રીતિની લાગણીઓ અનુભવતો હશે. દાંપત્યના રસની એને ગમ નહિ પડતી હોય એનું અંતર ધડક ધડક થાતું હશે. તેના સાખ્યમાં એને અંતરે હિંમત પૂરવી, ઔદાર્યનું ચિંતન કરવું, મનોરમ કલ્પના ગાઈને એના મનને પાર કરાવી મુંઝવણો દોડાવી દેવી, એ જરૂરનું હતું. જે સરલતાથી દિવસ પીગળી જઈ રાત્રિના પ્રદેશમાં ઉતરી પડે છે, વચ્ચે રહેલી જબરદસ્ત અસંગતતાને રીતે પોતાને કળાવા દીધા સિવાય દિન-રજનીનું ઓતપ્રોત મિલન સધાતી રહે છે, તેવી જ કોઈ કોમળ પરિવર્તનની રીતિ વડે આ ગીતો આપણા વરા પતિરાજને જુના જીવનની નવી અજાણી દુનિયામાં, કંઈ જ આંચકો ખવરાવ્યા વિના ઉપાડી જાય છે. સંગ્રામનું એ સંબોધન કેવું મીઠું, ગલગલીયાં કરતું ને અર્થભર્યું છે! નીરક્ષીરનો વિવેકી વરરાજ શું સાંભળે છેઃ

ગાગર ઉપર બેઠો લીલો હંસ રે
આ હંસ કેણે ઉડાડીયો રે!

કહો હંસ રાજા ક્યાં તમારા વાસ રે
આ ક્યાં તમારાં બેસણાં રે!

આંબા ડાળે હુવા અમારા વાસ રે
આ સરોવર પાળે બેસણાં રે!

કહો હંસ રાણા કેમ જાશો પરદેશ રે
આ કેમ કરી દરિયો ડોળશો રે !

પાંખે ઉડી જાશું રે પરદેશ રે
આ ચાંચે દરિયો ડોળશું રે !

ગાગર ઉપર બેઠો લીલો હંસ રે
આ હંસ કોણે ઉડાડીયો રે !

કહો *....ભાઇ કયાં તમારા વાસ રે
આ કયાં તમારાં બેસણાં રે !

+....શહેરમાં હુવા અમારા વાસ રે
આ ભરી બજારે બેસણાં રે !

કહો ....ભાઇ કેમ જાશો પરદેશ રે
આ કેમ કરી લાડડી લાવશો રે !

રૂપિયાની થેલીએ જાશું પરદેશ રે
આ ગરથે લાડડી લાવશું રે !

*વરનું નામ +વરના વતનનું નામ

૨૯

એ લાડડીને લેવા જવા માટે શણગારની સજાવટો થવા લાગી. નવાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરતાં મન કેવી રીતે મલકાઇ ઉઠે, અંગો કેવા મદ વડે મરડાવા લાગે, તેનો હૂબહૂ ચિતાર જોઇએ:

ઝલ રે મગીયાનો ઝલ રે સીવડાવો
ઝલ રે સીવડાવો
દોરંગી વેતરાવો.

કેડ મરડીને પે'રો રે ....ભાઇ
પે'રો રે ....ભાઇ
વીરાનાં મન મોહો.

વીરા ....ભાઇ આની કોર જોશે !
ઓલી કોર જોશે !
લળી લળી મોઢા સામું જોશે !
હસી હસી મોઢા સામું જોશે—ઝલ૦

૩૦

વરરાજ રણગારો સજીને ફુલેકાં ફરવા માટે ઘોડે ચડયા : ઘોડેસવાર વીરો કેવો દિસતો ? ઓહો, એને તો 'જોવા જગ મળ્યું' : ગામ આખું જોવા માટે હલ્યુંઃ

કુંવર ઘોડે ચડયા ને જોવા જગ મળ્યું
મારી શેરીમાં હાટ નો માય કુંવર ઘોડે ચડ્યા

વીરા મેં-રે દોશીડા તને વારીયો
રૂડી પામરીયું લઇ આવ કુંવર ઘોડે ચડ્યા

જી રે ....ભાઇ તે ....બ્હેનને વીનવે,
મારા લાલ ગુલાલને કાજ કુંવર ઘોડે ચડ્યા

એ જ રીતે સોનીડાને વીનવ્યો–એરખડા લઇ આવ : માળીડાને વીનવ્યો–વીંઝણુલા લઇ આવ : આજ તો કશી યે ઉણપ ન રહેવી જોઇએ. વીરાજી આજે પોતાના જીવનસર્વસ્વને લેવા ચડે છે.

૩૧.

કેસરીઆ વાઘા પહેરીને વર ફુલેકે ચડે છે. એની બ્હેન એને મીઠડાં લે છે. એની ભાગ્યવતી માતા માથે મોડીયો બાંધીને હાથમાં દીવડો લઇ ચાલી આવે છે. મામો મામેરું ભરીને આવે છે :

કેસરીઆ ચડો વરઘોડે
ચડો વરઘોડે ને લાલ અંબોડે–કેસરીઆ૦

મીઠડાં લઉં તારા માથાની મોળ્યે–કેસરીઆ૦

ધન્ય તારો દાદોજી ફુલેકામાં મા'લે–કેસરીઆ૦

ધન્ય તારી માતા મોડીયો બાંધી આવે–કેસરીઆ૦

ધન્ય તારો વીરો આજનીગાં તેડાવે–કેસરીઆ૦

ધન્ય તારો મામો મામેરાં લઇ આવે–કેસરીઆ૦

૩૨

કુટુંબ ફરી રહેવાના છે અને આજે તો જાન વિદાય થવાનો, પરણવા જવાનો, પ્રભુના દ્વારે જવાનો પુનિત દિવસ આવી પહોંચ્યો છે આજે તો

*ધૂંબ પડે રંગ મોલમાં રે
પડે રે નગારાની દાંડી ભમર તારી જાનમાં રે

દાદા વિના કેમ ચાલશે રે
દાદા ભાઈ હોય, ભમર તારી જાનમાં રે

એ રીતે રંગમહેલમાં ઢોલની ધ્રૂબ પડી નગારા પર ઘાવ પડયા. જાન જોડાઈ કુટુંબીઓ સાજન બનીને ચાલ્યા કુળના બોલી વર ભમર-રાજની જાનમાં ગવાતું આ ગીત ઢોલ પર દાંડી પડતી હોય તેવા સૂર કાઢીને ગવાય છે કાકા, મામા, વીરા, સહુના નામ લઈને ગીતો રચાય છે.

* પાઠાન્તર—

ભમર ઉડે રંગ મોલમાં રે

દાદા વિના કેમ ચાલશે રે, દાદા કીયા દેવ છે સાથ
વીરા તારી જાનમાં રે

ઢોલડીયા ઢળાવું તારા ચોકમાં રે, પડે પે નગારાંની ધ્રાંશ
વીરા તારી જાનમાં રે

કાકા વિના કેમ ચાલશે રે, કાકો કીયો દેવ છે સાથ
હોંશીલાની જાનમાં રે

નોબત બેસારૂં તારા ચોકમાં રે, શરણાઈ સરવો છે સાદ
વીરા તારી જાનમાં રે

મામા વિના કેમ ચાલશે રે, મામા કીયો દેવ છે સાથ
ડોલરીયાની જાનમાં રે

પૂતળીયું નચાવું તારે માંડવે રે, નાચે બવાયાની જોડ
ભમર તારી જાનમાં રે

વીરા વિના કેમ ચાલશે રે, વીરો કીયો ભાઈ છે સાથ
લેરખડાની જાનમાં રે

વાજાં વગડાવું તારા ચોકમાં રે, હાથીડા રાજદુવાર
વીરા તારી જાનમાં રે

કેસરીઓ : હોંશીલો : ડોલરીયો : ભમરીયો : લેરખડો : એવાં એવાં વિશેષણોથી ઉમળકાભરી બ્હેન પોતાના વિદાય થતા વીરને વધાવે છે. ચાંદરડાંના બદલાતા જતા રંગોની માફક પ્રત્યેક શબ્દ વરરાજાને નવે નવે રંગે આલેખી રહેલ છે.

૩૪

પરંતુ એમ તો કુંવર શી રીતે ઘોડે ચડી શકે? હજુ એના શિર પર કૈં કૈં ઋણ રહ્યાં છે. સંસારના એ સૂક્ષ્મ કરજ ચૂકાવ્યા વગર માનવી જીવનની સફલતા કોઇ ન મેળવી શકે. એક પછી એક લેણદાર આવીને એનો છેડો ઝાલી રાખે છે:

પાગડલે રે પગ દઇ ચડો રે વરરાજા!
ગોત્રજ છેડો સાહી રહ્યાં.

મેલો મેલો રે ગોત્રજ છેડા અમારા
તમારા કર અમે આપશું

જેણે નાનાં થકી મોટા રે કીધાં
તેના તે કર કેમ ભૂલશું

પાગડલે પગ દઇ ચડો રે વરરાજા!
માતાજી છેડા સાહી રહ્યાં.

મેલો મેલો રે માતા છેડા અમારા
તમારા કર અમે આપશું

જેણે તે નવ માસ ભાર વેંઢાર્યો
તેના તે ગુણ કેમ ભૂલશું

પાગડલે પગ દઇ ચડો રે વરરાજા!
ફૈયર છેડા સાહી રહ્યાં

મેલો મેલો રે ફૈયર છેડો અમારો
તમારા કર અમે આપશું.

જેણે નાને ઘડી નામ પડાડયાં
તેના તે ગુણ કેમ ભૂલશું.

પાગલડે પગ દઈ ગડે રે વરરાજા
બેનડ છેડો સાહી રહ્યાં

મેલો મેલો રે બેનડ અમારા છેડા
તમારા કર અમે આપશું.

જેણે નાના રે પણુમાં લાડ લડાવ્યા
તેના તે ગુણુ કેમ ભૂલશું !

એ રીતે સહુ કુટુંબીજનોનાં ઋણુ સ્વીકારી, આભારમાને અંતરે પુત્ર પરણુવા ચાલે, તો એને મદ ન ચડે, ખુમારી ન આવે, પારકી જણીના મોહમાં અંજાઇ જઇને અન્ય કુટુંબ-ઋણો વિસરી ન જાય, એવા ઉચ્ચ સંકેતમાંથી જે આ ગીત સ્ફુરેલું હશે.

૩૫

કેસરીયા કુંવરને પાદર સુધી વળાવવા માટે એક વિલક્ષણ ઢંગવાળું માજી દોડ્યું જાય છે. હાથમાં સળગતો દીવરો છે. આનંદે છલકી, ભાદરવાની ભેંસ સરીખી, અને ઉતાવળે જેવું તેવું માથું ઓળી લેતાં જેના વાળ પર મોટી લૂં રહી ગઇ છે તે બિચારી પેલી ઘેલી જનેતા: વરની એ માતા પરિહાસનું પાત્ર બને છે:

હાલંતી મ્હાલંતી નીસરી
જાણે ભાદરવાની ભેંસ રે

ઓળી ચોળીને માથાં ગુંથીયાં
ટોકણો ટળવળ્યો જાય રે

માફામા બેઠેલી બ્હેન પોતાના વીરના માથા પરથી લુણ ઉતારે છે: એટલે કે ભાઇને કોઇ પ્રેત બલા ન સતાવે, ભાઇ ઉપર કોઇની ભારી નજર ન પડે, તેથી મીઠું ઉતારે છે એક પીતળની ટબુડીમા મીઠાના ગાગડા નાખી બ્હેન એ ટબુડી ભાઇના શિર ઉપર ભમાવે છે:

મારી તે માના ....ભાઈ
તારાં લૂણલાં ઉતારે છે ચાર
સીતા કુંતા ને દ્રૌપદી
ચોથી હરચંદની ઘરનાર

* * *

* તે પછી કન્યાપક્ષને ઉદ્દેશીને જે અસભ્ય વિનોદ કરેલ છે એ આપણે નથી સંઘરવો, માટે જ આહી જૂદો આપીએ છીએ.

તારી તે માની લાડકી
તારા લૂણલા ઉતારે છે કોણ રે
ઉંદણુ ભૂંડણુ ભૂકતી
જાણી શેદાની શિયાળ રે

૩૬

ઉપડતી–વિદાય થતી સાજન મંડળીની વચ્ચે વરરાજ શા શા રંગે સોહે છે!

મેઘવરણા વાઘા વરરાજા
કેસર ભીનાં વરને છાંટણાં

મેઘવરણ રંગના વાઘા! લોકકવિને રંગ પારખવાની સાચી રસદૃષ્ટિ હતી. ઘનશ્યામ રંગ! રામ અને કૃષ્ણના દેહનો વર્ણ: તે પર કેસરનાં છાંટણાં: અને ખુલ્લાં અંગો તે બધાં પીળી થકી ઉઘડેલા, ચમકતાં, ને સુંવાળાં સફેદ: પરણવા જતા એ વરને યાદ કરાવે છે કે તમને તો સાસરવાસી ગામને સીમાડેથી જ નિરનિરાળા રખેવાળો વધામણીની ભેટ સોગાદો માગી માગી સતાવશે, તે વખતે તમે શું કરશો? એ ચોકીદારો આડા ફરશે તો 'લાખેણી લાડી' શી રીતે લાવશો? માટે તમામને 'રૂડી રીત' દેજો–સરપાવ દેજો! કેમકે તમે તો રાજા છો:

મેઘવરણા વાઘા વરરાજા
કેસર ભીનાં વરને છાંટણાં

સીમડીએ કેમ જાશો વરરાજા
સીમડીએ ગોવાળીડા રોકશે

ગોવાળીડાને રૂડી રીત જ દેજો
પછે મોટાનાં છોરૂ પરણશે
પછે લાખેણી લાડી લાવશે.

વાડીએ કેમ જાશો વરરાજા
વાડીએ માળીડા રોકશે

* * *

સીમાડાનો ગાયો ચારતો ગોવાળ: પાદરની ફુલવાડીએ કુવો ઉછેરતો માળી: બજારે રાજ કરતું, મહાજન: અને માંડવે મંત્રોચ્ચાર ભણતો પુરોહિત: એ બધાં તો ગામના આભૂષણો હતા. સૌંદર્ય, સમૃદ્ધિ, સુગંધ, સત્તા, અને શાસ્ત્ર વિગેરેના સદા જાગૃત પહેરગીરો હતા. એના લાગા તો હર્ષે ચૂકવામાં આવતા. એ વરરાજાને–એટલે કે એ રાજરાજેન્દ્રને પણ આ ગ્રામ્ય-જીવનનાં ચાર પાય ચમરબંધીઓની ખંડણી ચૂકવવી જ પડતી.

---

*એજ પ્રમાણે: ઝાંપડે–દાણીડા બજારે–મહાજન
શેરીએ–સાળો માંડવે–ગોર

૩૭

પરન્તુ એ ખડકી મક્તની ચૂકવવાની ન હોય ચાર દહાડાનો એ ચક્રવર્તી વરરાજ જીવનનો એક અપૂર્વ દિગ્વિજય કરવા ચાલ્યો છે, એટલે તેના સ્વાગત પણ સીમાડેથી જ શરૂ થવા જોઇએ. વરરાજની બ્હેનો, ચોપાસના સીમાડા ગજવતે ગજે, લળા મીઠા, શરણાઇ સરીખા સારંગ-સૂરે, સાસર-ગામને સીમાડેથી જ સંદેશા મોકલવા માંડે છે, અને એ સંદેશા લઇ જનારો દૂત પણ દેવપંખી મોરલો જ બને છે

મોર તારી સોનાની ચાંચ
મોર તારી રૂપાની પાંખ
સોનાની ચાંચે રે મોરલો મોતી ચરવા જાય.

મોર જાજે ઉગમણે દેશ
મોર જાજે આથમણે દેશ
વળતો જાજે રે વેવાયુંને માંડવડે હો રાજ.

વેવાઇ મારા સૂતો છો કે જાગ
વેવાઇ મારા સૂતો છો કે જાગ
*....ભાઇ વરરાજે સીમડી ઘેરી માણારાજ.

સીમડીએ કાંઇ ચમર ઢોળાવ
સીમડીએ કાંઇ ચમર ઢોળાવ
ચમરનો હાંસી વીરો મારો આવ્યો માણારાજ.

વેવાઇ મારા સૂતો હોય તો જાગ
વેવાઇ મારા સૂતો હોય તો જાગ
*....ભાઇ વરરાજે ઝાંપલા ઘેર્યા માણારાજ.

---

* વરનું નામ

ઝાંપલીયે કાંઇ છાંટણાં છંટાવ
ઝાંપલીયે કાંઇ પાણીડાં છંટાવ
ઠંડકુંનો હોંસી વીરો મારો આવે માણારાજ.

વેવાઇ મારા સૂતો હોય તો જાગ
વેવાઇ મારા સૂતો હોય તો જાગ
*....ભાઈ વરરાજે શેરીયું ઘેરી માણારાજ.

શેરીએ કાંઇ ફુલડાં પથરાવ
શેરડીએ કાંઇ ફુલડાં પથરાવ
સુગંધીનો હોંશી વીરો મારો આવે માણારાજ.

*

તોરણે કાંઇ તંબોળ છંટાવ
તોરણે કાંઇ તંબોળ છંટાવ
તંબોળનો હોંશી વીરો મારો આવે માણારાજ.

*

માંડવડે કાંઇ લાડડી પધરાવ
માંડવડે કાંઇ લાડડી પધરાવ
લાડડીનો હોંશી વીરો મારો આવે માણારાજ.

*

ગોત્રીજે કાંઇ રમતું મંડાવ
ગોત્રીજે કાંઇ રમતું મંડાવ
રમતુંનો હોંશી વીરો મારો આવે માણારાજ.

૩૮

આવતી જાનના ડંકા નિશાન ગડેડ્યા. ગામને પાદર તંબુ તણાવા લાગ્યા:

ꕥ

કીયા ગામ ગડયાં રે નિશાન
કીયા ગામને પાદર મોરી રાજવણ ! તંબુ તાણીયા રે

કીયા રાજ કેરી રે સીમ
કીયા ભાઇ વરરાજો મોરી રાજવણ ! ઘોડાં ખેલવે રે

કીયા ભાઇએ જોડી રે જાન,
કીયા રે વેવાઇનો મોરી રાજવણ ! લેલર માંડવો રે

કીયા ભાઇ કેરા રે મોર
કઇ વહુ સુવાસણ મોરી રાજવણ ! ઢળકતી ઢેલડી રે

કઇ વેવાણ પોંખશે રે મોર
કઇ વહુ સુવાસણ મોરી રાજવણ ! પોંખે જોડલાં રે

દસે દિશાના પડદામાં થરેરાટી દેતા એ સૂરો વચ્ચે રૂમઝુમાટ કરતી -જાન, ગામને પાદર વડલાને છાંયડે બરાબર દીવે વાટ્યો ચડી તે વખતે આવીને ઉભી થઇ રહી. અને એ દીવાબત્તીની મેડીએથી કોણ જાણે કેટલીયે પ્રીતિભરી મીટ માંડીને 'બાળા વરને જોઇ રહી' !

ꕥ

મારા જીયાવરની મેડીયે દીવા બળે,
બોલ્યા વેવાઇનિ ઝાકઝમાળ બાળા વરને જોઇ રહી !

૩૯

.. કોને જોઇ રહી ! કોણ આવે છે એ ? મારી આંખોમાં આ અજવાળાં શાનાં છવાયાં ? ઓ સુભગા ! તારી જીવન-પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમા આવે છેઃ

ø

આવે આવે રે વાસુદેવનો નંદ
પૂનમ કેરો ચંદ
દીવા કેરી જ્યોત
વીવા' કેરી વરધ
કે વર આવ્યે અંજવાળાં રે !

તું મોકલ વેવાઇ વાટકડા
તારે તોરણુ આવે છે લાડકડા-આવે આવે રે૦

તું મોકલ વેવાઇ સોપારી
તારે તોરણુ આવેછે વેપારી-આવે આવે રે૦

તું મોકલ વેવાઇ હાથીડા
બેસી આવે વરરાજાના સાથીડા-આવે આવે રે૦

તું મોકલ વેવાઇ પાલખડી
બેસી આવે વરરાજાની મા લખમી-આવે આવે રે૦

તું મોકલ વેવાઇ વેલડીયું
બેસી આવે વરરાજાની બેનડીયું
આવે આવે રે વાસુદેવનો નંદ
પુનમ કેરો ચંદ
દીવા કેરી જ્યોત
વીવા' કેરી વરધ
કે વર આવ્યે અંજવાળાં રે !

૪૦

જેને માટે ઉભી તપ કરતી હતી તેને આજે આવ્યો દેખી એકીટશે જોઇ રહી. એણે પણ પંદર દિવસ સુધી પ્રીતીભર્યાં પ્રભાતીયા સાંભળ્યાં છે, પીઠીએ ચોળાવી છે, માંગલિક તેલનાં મર્દન લીધાં છે, ઉનાં ખળખળતાં મોયત્રાણું પાણીનાં અંઘોળ કર્યાં છે, અને એ ચંપકવરણા દેહ ઉપર કાકા, મામા, ને વીરાજીએ પસ ભરાવેલી ચુંદડી પહેરી લીધી છે: કેવી ભાતીગળ એ ચુંદડી !

નવેનગરથી ચોળ ચુંદડી વાપરી,
આવી રે અમારલે દેશ રે વોરો રે દાદા ચુંદડી.

ચુંદડીયુંને ચારે છેડે ઘૂઘરી,
વચમાં તે આળેખ્યા ઝીણા મોર રે વોરો રે દાદા ચુંદડી.

સંકેલું તો ઘમકે રૂડી ઘૂઘરી,
ઉખેળું ત્યાં ટહુકે ઝીણા મોર રે વોરો રે દાદા ચુંદડી.

અમદાવાદી ચોળ ચુંદડી વાપરી,
આવી રે અમારલે દેશ રે વોરો રે કાકા ચુંદડી.

ચુંદડીયુંને ચારે છેડે ઘૂઘરી,
વચમાં તે આળેખ્યા ઝીણા મોર રે વોરો રે કાકા ચુંદડી.

સંકેલું ત્યાં ઘમકે રૂડી ઘૂઘરી,
ઉખેળું ત્યાં જગમોહનની ભાત રે વોગ રે કાકા ચુંદડી.

સૂરત શેરથી ચોળ ચુંદડી વાપરી,
આવી રે અમારલે દેશ રે, વોરો રે મામા ચુંદડી.

ચુંદડીયુંને ચાર છેડ ઘૂઘરી,
વચમાં રે આળેખી પોપટવેલ રે વોરો રે મામા ચુંદડી.

સંકેલું ત્યાં ધમકે રૂડી ઘૂઘરી,
ઉખેળું ત્યાં પોપટ બોલે વેણુ રે વોરો રે મામા ચુંદડી.

જુનાગઢથી ચોળ ચુંદડી વાપરી,
આવી રે અમારલે દેશ રે વોરો રે વીરા ચુંદડી.

ચુંદડીયુંને ચારે છેડે ઘૂઘરી,
વચમાં રે ચોખલીયાળી ભાત્ય રે વોરો રે રૂડી ચુંદડી.

સંકેલું ત્યાં ધમકે વાગે ઘૂઘરી,
ઉખેળું ત્યાં ટૌકે ઝીણા મોર રે વોરો રે વીરા ચુંદડી.

૪૧

એવી ચુંદડીએ ઓપતી કન્યા વરને જોઇ રહી. સંધ્યાના ખીલતા રંગો વચ્ચે રંગાતા એ મુખ સામે કન્યા જોઇ રહી. જેને જોયે આંખડીઓની તરસ કદાપિ યે ન છીપે, તેને એકીટશે જોઇ રહી. પાદરની-લીલુડી વૃક્ષ-ઘટા નીચે ઉભેલા કેસરીયા વરને જોઇ રહી. અને એ ભીનલા વરણા જીવન સાથીની મુખમુદ્રામાં એણે પોતાના દેવાધિદેવનું દર્શન કર્યું. પિતાના ઉંચા ઉંચા ગઢને ગોખે ચડીને જેમ પોતે જોવે છે, તેમ પોતાના વડીલો પણ વરને નિહાળવા ચડયા છે. પરંતુ એ જોનારી આંખો જુદેરી છેઃ

❦

ઉંચા ઉંચા રે દાદે ગઢ રે ચણાવ્યા
ગઢ રે સરીખા ગોખ મેલીયા

ગઢડે ચડીને બાઇને દાદાજીયે જોયું
કન્યા ગોરાં ને રાયવર શામળા !

વરને શામળો ભાળીને પિતાને અફસોસ થયેલ ત્યાં તો દીકરી બોલી ઊઠી:

એના ઓરતડા મ કરશો દાદા
દ્વારકામાં રણછોડરાય શામળા

ઉંચા ઉંચા રે કાકે ગઢ રે ચણાવ્યા
ગઢ રે સરીખા ગોખ મેલીયા

ગઢડે ચડીને બાઇને કાકેજીએ જોયું
કન્યા ગોરાં ને રાયવર શામળા !

એના ઓરતડા મ કરશો કાકા
કાશીમાં વિશ્વનાથ છે શામળા

પછી તો મામાએ પણ ગઢ ઉપર ચડીને નિહાળ્યું: એને યે ઓરતા થયા: અરેરે! ભાણેજ ગોરી ને વર શ્યાને વાને! કન્યા કહે છે:

એના ઓરતડા મ કરશો મામા
નગરમાં નગેશ્વર બેઠા શામળા

પોતાના વીરાને પણ બ્હેનીએ ધીરજ દીધી કે

"એના ઓરતડા મ કરશો વીરા
લક્ષ્મીજીના શ્રીકૃષ્ણ વર શામળા"

શામળો છો ને રહ્યો! પોતાનો તો મનનો માન્યો છે ને! દૂધે ભર્યાં સરોવરની મોતીડબોળી પાળે પાણી ગઇ હતી તે દિવસે ધોતીયા ધોતો, પાણીના છાંટા ઉડાડીને વૈશાખ માસે પરણવાનું વચન દેનારો, બહુની નિશાળે ભણતો, લેખણ લઇ લક્ષ્મીનાં લેખાં લખતો, દળણીએ જેણે બેનીબાનાં મન મોહાવેલાં તે બગલી બજારનો ગેડીદડે રમનારો,

'કડય રે પાતળીઓ ને મુખ રે શામળીઓ' મળ્યો, પછી કન્યાને તો એ પોતાના દેવાધિદેવ સરીખો—શ્રીકૃષ્ણ સરીખો જ કાં ન લાગે? ઓ સ્વજનો! તમે કોઇ એના અફસોસ ન કરજો!

૪૨

કન્યાના પિતાએ સામૈયાંની તૈયારી કરવા માંડી છે. છતાં કન્યા તો હજુ યે ગઢને કાંગરે ચડીને જોઇ જ રહી છે. સાજનીયા ઘોડેસવારોનાં નૃત્યને લીધે ઘોડાના ડાબલા ગાજી રહ્યા છે:

ઉંચા ઉંચા મોલ મારે ઘર રે ચીવાતા
એથી ઉંચેરા ગઢના કાંગરા રે

કાંગરે ચડીરે બેની........બા જોશે.
કેટલેક આવે વરરાજીયા રે

પાંચશે પાળા રે દાદા છસે ચડીયાતા
ઘોડાની ઘુંમણ વરરાજીયા રે

શાં શાં સામૈયાં દાદા વરના જાનૈયા
શાં શાં સામૈયાં વરરાજીયા રે

ઢોલ શરણાયું દાદા વરના જાનૈયા
નગારાંની જોડય વરરાજીયા રે

શા શા ઉતારા દાદા વરના જાનૈયા
શા શા ઉતારા વરરાજીયા રે

ઓરડા ઓસરી રે દાદા વરના જાનૈયા
મેડીના મોલ વરરાજીયા રે

ગોરડીયા ઘઉં દાદા જાને ખૂટવાડયા
તોયે નો રીઝયા વરરાજીયા રે

પાંચે પકવાન દાદા જાને ખૂટવાડયા
તોયે ન રીઝયા વરરાજીયા રે

* * * *

પાંચસે પૂરતે રે દાદે કન્યા રે આપી
ઘણકે તે રીઝયા વરરાજીયા રે

૪૩

સાંબેલું સામે જાય છે. પરંતે દીવડે ગીતો ગવાય છે. એ ગીત વાટે પણ જાણે કન્યા પોતે જ પિતાજીને વિનવે છે કે આ ફુલડે છાયેલા મારા માંડવા નીચે જલ્દી જોશીડા તેડાવો દોશીડા તેડાવો સહુ કારીગરોને તેડાવો હમણાં એ લાડકડો, હોશીલો ને લેરખડો વર આવી પહોંચશે, કે કે ચોરીની રઢ લઇ બેસશે.

ફુલડે છાયો મારો માંડવો
મોતીડે વધાવું તારી જાન હો લાલ પછેડો ફુલે ભર્યો

કન્યા દાદાજીને વિનવે
માંડવ જોશી તેડાવો હો લાલ પછેડો ફુલે ભર્યો

લાડકડો વર આવશે
લેશે લગનીયાંની રઢય હો લાલ પછેડો ફુલે ભર્યો

એજ પ્રમાણે એ ફુલભર્યો લાલ પછેડો ઓઢીને વાટ જોતી રાજવણે કાકાને, મામાને, અને વીરાને વિનવ્યા કે દોશીડો તેડાવો-હોશીલો વર વાઘાની રઢય લેશેઃ સોનીડાને તેડાવો-લેરખડો વર ચેઢ વીંટીઓની રઢય લેશે. માળીડાને તેડાવે-'બહુ સજનો' વર ઓસરીયાની રઢય લેશે. એ બધી ચિંતા જાણે કે 'ફુલ ભર્યા લાલ પછેડા' વાળીને પોતાને જ થઇ રહી છે. અને એને ન થાય તો બીજા કોને થાય ? લાલ પછેડાના ભોક્તા પતિરાજની રઢયો તો બીજા કોને માલુમ હોય ?

૪૪.

ધડ્ડસતે ઢોલ નગારે, ગુંજતી શરણાઇયે, ગાજતી બંદૂકે, અને ઝમાઝમ બળતી મશાલે જાન ગામની ભરી બજારે ધીરે પગલે ચાલી આવે છે. અને 'અગન ગગન પગ માંડતી' ઘોડી પર શોભતા કેસરભીના કંથને નજીકથી, વધુ ને વધુ નજીકથી જોઇ રહેલી એકલવાયી કન્યા મેડીને ગોખે બેસીને મનમા મનમા જાણે વડીલોને કંઇક કહી રહી છે એ કહી રહી છે કે તમ સહુથી મારી દૃષ્ટિ ન્યારી છે. તમે એના રૂપ, તેજ કે લાડ જુઓ છો, પણ હું તો ફક્ત એક જ વાત જોઇ રહી છું.

કન્યા ચડયાં રે દાદાજીની મેડીયે
રાયવર આવ્યા દાદાજીની શેરીયે
દાદા તમે રે જોયા વર રાજીયા
દાદા અમે જોયા ચતૂર સુજાણ, છત્રીસ વાજાં વાગીયાં

કન્યા ચડયાં રે કાકાજીની મેડીયે
રાયવર આવ્યા કાકાજીની શેરીયે

કાકા તમે રે જોયા વર લાડકા
કાકા અમે જોયા ચતુર સુજાણ છત્રીસ વાજાં વાગીયાં

કન્યા ચડયાં રે મામાજીની મેડીયે
રાયવર આવ્યા મામાજીની શેરીયે
મામા તમે રે જોયા વર રૂપલા
મામા અમે જોયા ચતુર સુજાણ છત્રીસ વાજાં વાગીયાં

કન્યા ચડયાં રે વીરાજીની મેડીયે
રાયવર આવ્યા વીરાજીની ડેલીયે
વીરા તમે રે જોયા વર હોંસીલા
વીરા અમે જોયા ચતુર સુજાણ છત્રીસ વાજાં વાગીયાં

એની આંખેમા તો માત્ર એક જ ગુણ વસ્યો છે: માત્ર ચતુર સુજાણપણુ. એની પસંદગી નથી રાજરિદ્ધિ પર ઉતરી કે નથી રૂપ ઉપર. વારે વારે, એક પછી એક ગીતમા યે એ નિરનિરાળી રીતે કહ્યા કરે છે કે હું તો એની ચાતુરી પર મોહી છુ, અન્ય કશા ઉપર નહિ. અને એ તો પતિરાજને જોતા ધરાતી જ નથી. શેરીએ શેરીએ જઇને, છુપી છુપી, ઉંચી મેડીએથી નિહાળે છે, દૂરથી, નજીકથી, આજુથી બાજુથી, દશે દિશાએથી —કોઇ ચિત્રકાર પોતના ચિત્રની આકૃતિના જેમ જૂદી જૂદી છટા અને અવનવા મરોડ જોયા કરે, તેમ જ આ ચિત્ર-ઘેલી કન્યાકુંવરી એના સગાઈતુ સર્વાંગી સૌંદર્ય ધારી ધારીને નિરખી રહી છે

૪૫

વરરાજ પણ લાડડીના દર્શનની હંમ ઉતાવળા [illegible] સીતાજીને મળવાની રામચંદ્રની [illegible] આભાની ઠાયડીમા ઊભો ઊભો સ્વામી [illegible]

આંબલીયો સખી શીળો ને મોતીડે નિરમળો
પાંદડે પોથીનો રંગ ડાળખીએ દીવા બળે

તેના થડ્ય બેઠા સરીરામ, લંકા લંકા ઝંખી રીયા
કોઇ અમને લંકા દેખાડો સીતાજીને મેળવો

કોણ તારૂં સગું ને સાગવી
કોણ તારો માડી જાયો વીર સીતાજીને મેળવે

બળભદ્ર સગું ને સાગવી
લખમણ મારો માડીજાયો વીર સીતાજીને મેળવે

આંબલીયો સખી શીળો ને મોતીડે નરમળો
પાંદડે પોથીનો રંગ ડાળખીયે દીવા બળે

તેના થડે બેઠા ....નગર ઝંખી રીયા
કોઇ અમને ....નગર દેખાડો, લાડણુ વહુને મેળવો

કોણ તારૂં સગું ને સાગવી
કોણ તારો માડીજાયો વીર લાડણુ વહુને મેળવો

....મારૂં સગું ને સાગવી
....મારો માડીજાયો વીર લાડણ વહુને મેળવો

• પ્રશ્નોત્તરા-ગીતની ઉમેરણી : ઢાળ જૂદો છે.:

કોણે તારા નેણા સમાર્યાં અબોડો ફુલે ભર્યો
અમારે છે કોયલ બેન, બેનડ વસે વનમાં રે
એણે મારાં નેણ સમાર્યાં, અબોડો ફુલે ભર્યો

-૪-

:: મિલન ::

આંબલીયો સખી શીળો ને ફે.
પાંદડે પોથીનો રંગ ઢાળખીઃ

તેના થડ્ય બેઠા સરીરામ, લંકા લ
કોઇ અમને લંકા દેખાડો સી

કોણુ તારૂં સગું ને સાગવી
કોણુ તારો માડી જાયો વીર

બળભદ્ર સગું ને સાગવી
લખમણુ મારો માડીજાયો વીર

આંબલીયો સખી શીળો ને ફે
પાંદડે પોથીનો રંગ ઢાળખીડે

તેના થડે બેઠા ....નગર ઝંખી
કોઇ અમને ....નગર દેખાડો,

કોણુ તારૂં સગું ને સાગવી
કોણુ તારો માડીજાયો વીર

....મારૂં સગું ને સાગવી
....મારો માડીજાયો વીર ૮

• પ્રશ્નોત્તર—ગીતની હમેરણી : ઢાળ જૂદો

કોણે તારાં નેણાં સમાર્યાં અ...
અમારે છે કોયલ બેન, બેન...
એણે મારાં નેણ સમાર્યાં, અ...

૪૬

પરણતો પુરુષ કન્યાના પીયરને દ્વારે તોરણ છબવા આવે છે એ દ્વાર પર આસોપાલવના પાદડાના લીના તોરણ ઝૂને છે પુરુષ "હુ આવ્યો છુ એ નિશાની રૂપે તોરણનુ પાદડુ તોડે છે અને કન્યાની માતા એને પોખે છે પ્રોક્ષણ-સીંચન કરે છે પોખે છે શી શી વસ્તુઓ વડે ? રવાઇ, ત્રાક, ધોસરા અને પીંડી વડે જગતના જીવન-આધારની ચારે પવિત્ર વસ્તુઓ હે કુમાર ! તારા ગૃહ સસારમા પણ એ ચારે સામગ્રીઓ—એ દૂધ ઘી, ખાદીના વસ્ત્રો ખેતીવાડીનુ ધાન્ય, તે તને સાપડજો ! પરણનારને એની પવિત્રતા સ્મરાવવા આહી પણ સીતા રામનુ જ સબોધન થાય છે

❦

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યાં
લેજે પનોતી પહેલુ પોખણુ !

પોખતા રે વરની ભ્રમર ફરકી
આખડલી રતને જડી

રવાઇએ એ વર પોખો પનોતા
રવાઇએ ગવરી સોહામણા

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યા
લેજે પનોતી બીજુ પોખણુ !

ધોસરીયે એ વર પોખો પનોતા
ધોસરીયે ધોરી સોહામણા

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યાં
લેજે પનોતી ત્રીજુ પોખણુ !

તરાકે એ વર પોખો પનોતા
તરાકે રે ટીડા સોહામણા

૪૬

પરણતો પુરુષ કન્યાના પીયરને દ્વારે તોરણ છબવા આવે છે, એ દ્વાર પર આસોપાલવનાં પાંદડાંના લીલા તોરણ ઝૂલે છે. પુરુષ "હું આવ્યો છું" એ નિશાની રૂપે તોરણનું પાંદડું તોડે છે. અને કન્યાની માતા એને પોંખે છે પ્રોક્ષણ-સીંચન કરે છે: પોંખે છે શી શી વસ્તુઓ વડે ? રવાઇ, ત્રાક, ધોંસરા અને પીંડી વડે. જગતના જીવન-આધારની ચારે પવિત્ર વસ્તુઓ. હે કુમાર ! તારા ગૃહ સંસારમાં પણ એ ચારે સામગ્રીઓ—એ દૂધ ઘી, ખાદીનાં વસ્ત્રો, ખેતીવાડીનું ધાન્ય, તે તને સાંપડજો ! પરણનારને એની પવિત્રતા સ્મરાવવા આહીં પણ સીતા રામનું જ સંબોધન થાય છે.

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યા
લેજે પનોતી પહેલું પોંખણું !

પોંખતા રે વરની ભ્રમર ફરકી
આંખડલી રતને જડી.

રવાઈએ એ વર પોંખો પનોતાં
રવાઈએ ગવરી સોહામણાં.

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યા
લેજે પનોતી બીજું પોંખણું !

ધોંસરીયે એ વર પોંખો પનોતાં
ધોંસરીયે ધોરી સોહામણા.

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યા
લેજે પનોતી ત્રીજું પોંખણું !

તરાકે એ વર પોંખો પનોતાં
તરાકે રેંટીડા સોહામણા.

સીતાને તોરણ રામ પધાર્યા
લેજો પનોતી ચોથું પોંખણું !

પીંડીયે એ વર પોંખો પનોતી
પીંડીયે હાથ સોહામણા.

પનોતી એટલે પુન્યવતી સાસુજીએ વિશ્વનાં એ ચાર સર્વોત્તમ પુષ્પો વડે વધાવીને આશિષો છાંટી. અને આડે પડદો રાખેલો તેની અં-તરાયે આવીને કન્યાએ પોતાના મુખની તાંબુલની પીચકારી લગાવી. તાંબુલના રંગે પતિને જાણે કે સમશ્યા કરી કે હું તૈયાર છું. આ આત્માના રાગ વડે તારું સ્વાગત કરૂં છું.

૪૭

આંગણે ઉભો ઉભો અલબેલો જાણે એ સુરંગી સુંદરીને બહાર આવવા સાદ પાડે છે. પરંતુ પોતાના લાડડાને શાણપણનું સ્મરણ કરાવતી કન્યા વડીલોની મર્યાદા લોપવાની મીઠી ના કહે છે:

ℓ

બારે પધારો સોરંગ સુંદરી !
આંગણે અલબેલો ઉભા રીયા.

હું કેમ આવું શાણા હો લાડડા !
અમને અમારો દાદો દેખશે.

તમારા દાદાને રીત જ દેશું,
પછી રે મોટાને માંડવ મ્હાલશું !

પછી રે ધીંગાની ઘોડી પરણુશું
પછી રે કુંવારી કન્યા પરણુશું !

*   *   *

૪૮

વરરાજ માંડવા નીચે આવ્યા. અંદર કન્યા તો બપોરથી તૈયાર થઇને બેઠી છે. હાથની બન્ને હથેળીમા ને પગની બન્ને પાનીઓમા કંકુના ચોખંડા ખાના પાડીને એ પ્રત્યેક ખાનામા એકેક ચાંદલો આલેખ્યો છે. પોંચી અને મંજીઠ બન્નેમા રંગેલ બત્રીસે દાંત કસુંબી ઝાંય પાડી રહ્યા છે. લલાટે એક લમણાથી બીજા લમણા સુધી કંકુની પીળ આલેખી છે. પંદર દિવસના પીઠી-મર્દને ખીલી નીકળેલા એ સુગંધી દેહ ઉપર એવેન સુંદર, કોઇ સંસાર તપોવનની બાળ-જોગણને શોભે તેવુ સાદુ પાનેતર પહેરાવવામા આવ્યુ—અને તેલસીંચેલ મોભ્ભી ગુંથી માથાની લટો પર શી રૂપાળી એ ચુંદડી ઓપે છે:

અમદાવાદી ચુંદડ વાપરી રે
વાપરી ...ગામને ચોક
ઓઢોને બેનડ ચુંદડી રે

ચુંદડીને ચારે છેડ ઘૂઘરી રે
ચુંદડને વચે મોતીનો ચોક
લાડકડાં ...બેનને કાજ —ઓઢોને૦

૪૯

પ્રથમ માથા પર મોડીયો : મોડીયો એટલે મુગટ : ને તે ઉપર ચોળ સુંદરી : એવા રાજ અને ત્યાગ બન્નેના ભાવો જગવતા શણગાર સજીને કન્યા માડવે આવી. ભરી મેદનીની વચ્ચે, પણ છતાં વસ્ત્રના અંતર્પટ નીચે–એટલે કે જગત બધાની સાક્ષીએ, છતાં લાજ મરજાદ લોપ્યા વિના કન્યાનો હાથ વરના હાથમા મેલાયો :

થાળી ઠમકી ને વરવહુના હાથ મળ્યા
ઢોલ ઢમકયાં ને વરવહુનાં હાથ મળ્યા
જાણે ઈસવર પારવતીના સાથ મળ્યા

* * *

* આવી મંગલ શરૂઆત પછીથી આ ગીતની પંક્તિઓ ક્રમભાગ્યે કુરુચિમય પરિહાસમાં ઉતરી પડે છે. અને તેથી એને ત્યજી દઇ 'લગ્ન ગીતાવળી' નામના સૂરતી સંગ્રહમાં આ નવી વિશુદ્ધ પંક્તિઓ નવેસર રચાયેલી આપી દઇએ :

ઢોલ ઢમકયા રે વરવહુના હાથ મળ્યા
વાજાં વાગ્યાં રે વરવહુના હાથ મળ્યા
હૈડાં હરખ્યાં રે વરવહુના હાથ મળ્યા
પ્રેમે નિરખ્યા રે વરવહુના હાથ મળ્યા
જેમ નદીને નદીનો નાથ મળ્યા
    એમ વરને કન્યાના હાથ મળ્યા
જેમ દૂધમાં સાકર જાય ભળી
    એમ વર ને કન્યાની જોડય મળી
જેમ ફુલમાં હોય સુવાસ ભળી
    એમ વરને કન્યાની જોડ મળી
જેમ શોભે છે લ્હેરો સાગરમાં
    એમ વર ને કન્યા માયરામાં
જેમ સારસ શોભે સજોડે કરી
    તેમ વર ને કન્યાની જોડ કરી
જેમ ઈંદ્ર ઈંદ્રાણીની જોડ ધરી
    તેમ વર ને કન્યાની જોડ કરી

૫૦

હસ્ત-મેળાપ વાટે પરસ્પર સ્નેહ-વિદ્યુતનો સંચાર થઇ રહ્યો. સામસામા કોલ દેવાયા. પરંતુ દેવતાની સાક્ષી નોંધાયા વિના એ કોલ અધૂરા જ રહ્યા. માટીના-અથવા ત્રાંબા પીતળનાં માટલાંને ચાર સ્થંભાકારે ગોઠવી ચોરી રચાની છે. ત્યાં બન્ને જણા ચાર મંગલ ફેરા ફરે છે. અને રંગોની પસંદગી વિષે વરરાજાની રસદૃષ્ટિ માપવા માટે જાણે કે કન્યા પ્રત્યેક મંગળ વર્તતી વેળા પ્રશ્ન કરે છે. પતિ એનો રમ્ય ઉત્તર આપે છે. રંગોની ભભક વડે કલ્પના ભરપૂર બને છે:

*પેલું તે મંગળ વરતીયું, સખી સામો દીયો શ્રીરામ
ઘરમાં તે લીલું શું વખાણીયે, ઉત્તર દીયો વરરાજ !

લીલા તે પોપટ પાંજરે, લીલી તે નાગરવેલ
લીલી તે ચોરી ચોગણી, લીલા ચોરીના થંભ !

બીજું તે મંગળ વરતીયું, સખી સામો દીયો શ્રીરામ
ઘરમાં તે પીળું શું વખાણીએ, ઉત્તર દીયો વરરાજ !

પીળાં તે પીતાંબર ધોતીયાં, પીળી ચણાની દાળ,
પીળા તે વરરાજાના વાંકડા, પીળી કન્યાની ઝાલ !

ત્રીજું તે મંગળ વરતીયું, સખી સામો દીયો શ્રીરામ
ઘરમાં તે રાતું શું વખાણીયે, ઉત્તર દીયો વરરાજ !

રાતા તે રમલા રવે ચડયા, રાતી તે ચોળ મજીઠ
રાતાં તે વરરાજાનાં મોળીયાં, રાતા કન્યાના દાંત !

---

*ફેરા ફરતી વખતે આ પંક્તિઓ "હવે તે ભરી તળાવડી-(ગીત ૪૫) ના અનુસંધાનમાં કેટલેક સ્થળે ગવાય છે.

ચોથું તે મંગળ વરતીયું, સખી સામો દીયો શ્રીરામ
ઘરમાં તે પીળું શું વખાણીયે, ઉત્તર દીયો વરરાજ !

પીળા તે ધમળા વખાણીયે, પીળા તે ભાર કપાસ,
પીળાં તે ધોબી ધોવે ધોતીયાં, પીળી બગલાંની પાંખ !

*પાંચમું તે મંગળ વરતીયું, સખી સામો દીયો શ્રીરામ,
ઘરમાં તે કાળું શું વખાણીયે, ઉત્તર દીયો વરરાજ !

કાળા તે ગેમર હાથીડા, કાળી તે કાજળ રેખ
કાળાં તે કોયલડીનાં બચળાં, કાળા મેઘ મલાર !

* મંગળ તો ચાર જ હોય છે।

૫૧

એ રીતે ચાર મંગળ ફેરા ફરાય છે. અગ્નિમાં જવતલ હોમાય છે. કન્યાનાં પીયરીયાંને હાથે કન્યાદાન દેવાય છે. અને વરકન્યા એકજ થાળીમાં બેસી સામસામા કોળીયા ભરાવી કંસાર જમે છેઃ

લાડો લાડી જમે રે કંસાર
*કંસાર કેવો ગળ્યો લાગે રે.

+નાખે માંહી ઘી કેરી ધાર
  સંસાગ પાયો ફળ્યો લાગે રે

લાડો લાડી જોડે એક ગાઠ
  અગ્નિની શાખે આજથી રે

રહેશું રાખી એક ભાણે હાથ
  માયા ને મરજાદથી રે !

સુખે દુખે રે'શુ રંગે રોજ
  એક જ અંગે નેહથી રે !

નવાલો દે સામસામો હાથ
  જોડી ગાઠ દેહથી રે !

---

* આહીથી પણ જૂનુ ગીત પરિહાસમા ઉતરી પડી, પ્રસંગનુ ગાભીર્ય હણી નાખે છે

લાડો લાગી જમે રે કસાર
  લાડીની માગ ટળવળે રે

દીકરી મુને આગળી ચગા'
  કસાર કેવો ગળ્યો લાગે રે

માડી તુ તો પરણી છો કે નહિ
  રે કસાર કેમ વિસરે રે !

+ એથી એ પંક્તિઓને બદલે 'માંગળિક ગીતો' નામના સગ્રહમા નવી સસ્કારમય પંક્તિઓ રચીને મૂકાયલી તે અત્રે અપનાવી લીધી છે

૫૨

ગોત્રીજની સન્મુખ દૂધેભરી થાળીની અંદર દંપતિ કોડીની રમત રમે છે. એ બધી વિધિઓ પોતેજ કાવ્યભરી, ભાવનાભરી, ને અર્થભરપૂર છે: પરંતુ કોણ જાણે શા કારણે એનું વર્ણન આલેખનારાં ગીતો આ સાહિત્યમાં જૂજ જૂજ જ મળી આવે છે. ફક્ત બન્ને પરણનારાંનાં આ સહભોજન, સહક્રીડા–જે કહો તે–એનું એક જ સાદું, રમતીયાળ ચિત્ર મળે છે:

કાણે કાણે કાંકણીયાળી ચૂડી રે
લાડા પાસે લાડડી દિસે રૂડી રે

કહોને લાડી એવડાં તે તપ કયાં કીધાં રે
ગઢડામાં ગોપીનાથ પૂજવા ગ્યાં'તાં રે
તેને તપે ....ભાઇ સસરો પામ્યાં રે

કહોને લાડી એવડાં તે તપ શાં કીધાં રે
મૂળીમાં માંડવરાય પૂજવા ગ્યાં'તાં રે
તેને તપે ....બાઇ સાસુ પામ્યાં રે

વાંકાનેરમાં જડેશ્વર પૂજવા ગ્યાં'તાં રે

પાલીતાણે પારસનાથ પૂજવા ગ્યાં'તાં રે

એવાં એવાં તપોના પુણ્ય–સંચયને પરિણામે જ જાણે કે રૂડું સાસરું જડ્યું! લગ્ન, એટલે જાણે કે તપોવન: એ મુજબ જૂદાં જૂદાં તમામ તીર્થધામો અને તીર્થદેવતાઓનાં નામો મૂકી આ ગીતની પંક્તિઓ પુનરાવર્તન પામતી જાય છે. તીર્થધામોની રૂડી ભૂગોળ ભણાય છે:

૫૩

અને કેવી એ લગ્ન-રાત્રિ? કેવા માંડવા ને કેવાં માયરાં? કેવી કન્યા ને કેવાં પરણેતર? જાણે એ મીઠાશની વાતો તો પંખીડાના માળામાં પણ પ્રભાતે ચાલી રહી છે: સૂડો રાણો વિસ્મય પામે છે કે 'ઓ કોયલ રાણી! આવી રમ્ય આંબાડાળ કરતાં યે વધુ રમણીય શું મળ્યું કે તમે ત્યાં રાત રોકાઈ ગયાં!'

✿

સૂડલા કોયલડીને વિનવે રે
આવી રૂડી સરોવરની પાળ
આંબા કેરી ડાળ
મૂકીને કોયલ કયાં ગ્યાં'તાં રે!

શીળા રે ....ભાઈના માંડવા રે
તીયાં રૂડાં માંડવા નખાય
રૂડાં ગીત ગવાય
જોવાને અમે ત્યાં ગ્યાં'તાં રે!—સૂડલા૦

શીળાં રે....ભાઈનાં માયરાં રે
તીયાં રૂડી કન્યા પરણાય
રૂડા ફેરા ફરાય
જોવાને અમે ત્યાં ગ્યાં'તાં રે!—સૂડલા૦

શીળા રે ....ભાઈના માંડવા રે
ઘોડીલા બાંધ્યા છે બાર
હાથી ઝૂલે દરબાર
જોવાને અમે ત્યાં ગ્યાં'તાં રે!—સૂડલા૦

૫૪

લગ્ન-રાત્રિના ઝાકઝમાળ ઉલ્લાસ વીતી જવાં હવે તો કન્યાને પોતાની આવતી કાલની વિદાયના ભણકારા લાગવા માંડયા છે. ગીતોનો આખો પ્રવાહ મીઠી કરુણતામાં ઢળે છે. પિતા પાસેથી વસ્ત્રાભૂષણની પહેરામણી માગતી પુત્રી ગમગીન સ્વરે ગાતી કલ્પાય છેઃ—

ચોરીમાં ચરકલડી રે બોલે
દાદાજી અરથ ઉકેલો !

અમારા દાદાને હાથી ને ઘોડા
તે બાને સાસરે દેજો !

સંપત હોય તો દેજો દાદા મોરા
હાથ જોડી ઉભા રે'જો !

હાથ જોડી ઉભા રે'જો દાદા મોરા
જીભડીયે જશ લેજો !

ચોરીમાં ચરકલડી રે બોલે
દાદાજી અરથ ઉકેલો !

અમારા વીરાને નવલી રે ગાયો
તે બાને સાસરે દેજો !

સંપત હોય તો દેજો વીરા મોરા
હાથ જોડી ઉભા રેજો !

હાથ જોડી ઉભા રેજો વીરા મોરા
જીભડીએ જશ લેજો !

[એજ પ્રમાણે "અમારી માતાને ઘેર નવલી વેલડીઓ" મૂકી ગીત આગળ ચાલે છે]

૫૫

આખરે જેના પડઘા બોલતા હતા તે વિદાયનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે. અને કન્યાને એની જૂની સ્નેહગાંઠો છોડી નવા સંબંધ બાંધવા શીખામણ આપનાર વરરાજા આ ગીતમાં બોલતો કલ્પાયો છે:

આછેરૂં કંકૂડું ઘોળ્યે રે લાડી
આછેરી પીળ્ય કઢાવું!

તારા બાપનાં ઝૂંપડાં મેલ્ય રે લાડી
*....ભાઈના મ્હેલ દેખાડું!

તારી માતાનો ખોળલો મેલ્ય રે લાડી
....વહુ તે સાસુ દેખાડું!

તારા વીરાનો કેડલો મેલ્ય રે લાડી
....ભાઈ દેર દેખાડું!

તારી બેનીનો છેડલો મેલ્ય રે લાડી
....બા નણદી દેખાડું!

એમ પીયર-સાસરાના તમામ જૂના સ્નેહ-પાત્રોને બદલે નવા આસ-જનોની સૃષ્ટિનો મોહ લગાડવાના પ્રયત્નો ચાલવા લાગ્યા.

* કન્યાના સસરાનું નામ

૫૬

આછા કંકુ ઘોળીને કન્યાએ કપાળ પર પીળ્ય તો કાઢી. બચકાં બાંધ્યાં. ઓશરી દ્વારે આવીને ઊભી રહી. બળદ જોતર્યા. પણ કન્યાને જુદાઈની પળ

અત્યંત વસમી લાગે છે. આછા ઘૂંઘટમાં એ આંસુ પાડે છે. લગ્ન-જીવનના તમામ લ્હાવાની મીઠાશ, માવતરના ખોળા મૂકવાની છેલ્લી ઘડી આવતાં કડવી ઝેર બની જાય છે. અને પતિ જાણે પુનઃ એક વાર વધુ રાળગ-વધુ કરુણ અસર કરનારૂં ગીત ગાતો કલ્પાયો છે:

મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યાં રે
મેં તો કાચનાં જડિયાં કમાડ રે હો લાડડી !
હજી રે સમજ મારી કોયલડી !

મેં તો દાદા મારાને દુભવ્યા રે
તારા આછા ઘૂંઘટડાને કારણ હો લાડડી !
હજી રે સમજ મારી કોયલડી !

મેં તો કાકા મારાને કોચવ્યા રે
તારા નવલા ઘુંઘટડાને કારણ હો લાડડી !
હજી રે સમજ મારી કોયલડી !

ઓ મારી કોયલ ! હવે તો સમજ ! મેં તારી સાથે પાણિગ્રહણ કરવામાં કેટલી જહેમત ઉઠાવી ! મેં તારા આછા ઘુંઘટડાને કારણ-મારા પિતાનું, મામાનું, કાકાનું, તમામ સ્વજનોના દિલ કોચવ્યા. સહુની પસંદગી વિરૂદ્ધ હું તને પરણ્યો. ને હવે તું રડવા બેઠી છે !

૫૭

પિતાના આંગણુનો ઘેર ગંભીર શીળો વડલો ત્યજવાની વેળા આવી પહોંચી. અને પખીડા જેવી પુત્રી પિતાની ક્ષમા માગવા લાગી !

દાદાને આંગણુ આંબલો, આંબો ઘેર ગંભીર જો !
એક તે પાન મેં ચૂંટયું, દાદા નો દેજો ગાળ જો !

અમે રે લીલા વનની ચરકલડી, ઉડી જાશું પરદેશ જો !
આજ રે દાદાજીના દેશમાં, કાલે જાશું પરદેશ જો !

૫૮

પીયરીયાં વિનવે છે કે એ બ્હેન ! હવે અહીં પેટ ભરી ભરીને મનભાવતાં ભોજન જમી લ્યો. પછી સાસરીયામાં તો તમારે વહુ તરીકે એઠાં જૂઠાં ને વ્હેલાં મોડાં જમવાં પડશે, મિષ્ટાન્ન તો કોઇ વાર પરબે જ મળશે ! અને રમી જમીને ગરીબ ઘરને સાસરે ચાલી જતી બ્હેન તો રડતાં રડતાં પણ સ્વજનોને આશિષો જ દે છેઃ

ø

લ્યોને રે લાડી કચોળડાં, જમોને વાર બે વાર રે
પછે રે જમશો રે સાસરે, જમશો ઉછીસ્ટ વાર રે !

કુર જમશો દીવાલડી, રોટલી આદિત વાર રે
એક જમશો રે બપોર કે બીજલું સાઝમં રાત રે !

ધેડી રે ચાલ્યાં સાસરે રે, રોઇ રોઇ ભરીયાં તળાવ રે
ટાબશડે મુખ લ્હોઇ ત્યાં, સરોવર ધોયા છે પાય રે !

ધેડી રે ચાલ્યાં છે સાસરે, દાદો વળાવાને જાય રે
ઘણું રે જીવો રે મારા દાદાજી, માતા સુવાસણી હોય રે !

ધેડી રે ચાલ્યાં સાસરે, વીરો વળાવાને જાય રે
ઘણું રે જીવો રે મારા વીરાજી, ભાભી સુવાસણ હોય રે !

૫૯

અને ઓ પિતાજી ! હવે પાછા વળો. આની આવીને તમે કેટલેક સુધી આવી શકશો ? તમે તો મને બહુ દૂર પરણાવી છે !

પરશાળેથી   કેસર   ઉડે,
  ઘોડવેલું આવે રે ઉતાવળી.

ઘોડવેલે બેસી બેનીબા ચાલ્યાં
  દાદા તે ....ભાઈ વળામણે.

વળો વળો રે મારા સમરથ દાદા,
  અમને ને દીધા તમે વેગળાં !

૬૦

વેલડી ચાલી : પૈ સીંચાયા : એટલે કે વેલડીનાં પૈડાં નીચે શ્રીફળ ફોડવામાં આવ્યાં અને સહુ સ્વજનો બ્હેનને વળાવવા ચાલ્યા: પ્રત્યેક પુત્રીને કરુણાભરી શીખામણો દીધી. પિતા પ્રમત્ત ઉર્મિનો માર્યો ઝાંપેથી જ પાછો વળ્યો. અને છેલ્લે સીમડી સુધી વળાવવા જવાની હિમ્મત તો ફક્ત વીરાની જ હતી.

આ દશ આ દશ પીપળો, આ દશ દાદાનાં ખેતર !
ડેલી વળામણ મારો દાદોજી, દીકરી ડાયલાં થાજો !

હૈડે તે જડશું સોના સાંકળાં, મનડાં વાળીને રે'જો !
અગરાનો સરડક ઘુમટો, સાસુને પાયે તે પડજો !
જેઠ દેખી ઝીણું બોલજો, જેઠાણી વાદ ન વદજો !
નાનો દેરીડો લાડકો, એનાં હસ્યાં રે ખમજો !
નાની નણંદ જાશે સાસરે એનાં માથડાં ગૂંથજો !
માથાં ગૂંથી સેંથા પૂરજો, બેનને સાસરે વળાવજો !

*

શેરી વળામણ મારી મૈયરૂં, એની હાયલાં થાજો !

*

ઝાંપલા વળામણ મારી માતાજી, એની હાયલાં થાજો !

*

સીમડી વળામણ મારા વીરાજી, એની હાયલાં થાજો !

*

* આ સાતેએ પણ એની એજ પંક્તિઓનુ પુનરાવર્તન થાય છે.

૬૧

સહુએ બ્હેનને સાસરીયાં ભણનો પ્રેરણ કર્તવ્ય [illegible]. રાની
ઝૂલી : અને દેરની પાછળ દોરતાં માતાપિતા : પતિ [illegible] [illegible]

જતો હોય એવા ઉલ્લાસથી કઠોર બને છેઃ અથવા તો વેદનાનો વ્હેલો અંત લાવવા માગે છે. કન્યા વિનવે છે કે થોડીવાર વેલ્ય થંભાવો : મારા પિતાને ફરી એક વાર મળી લઉં. ભાઇની રજા માગી લઉં: ના ! ના !

હાલીડાં ધડૂકયાં લાડી, ચાલો આપણે ઘેર રે!
ઉભાં રો' તો માગું મારા દાદાજીની શીખ રે!
હવે કેવી શીખ રે લાડી, હવે કેવા બોલ રે!
પરણ્યાં એટલે પ્યારાં લાડી, ચાલો આપણે ઘેર રે!
ઉભા રો' તો માગું મારા વીરોજીની શીખ રે!

* પ્રત્યેક સ્વજનનું નામ લઇ એની એજ પંક્તિઓ ગવાય છે.

૬૨

એવા પોકાર કરતી કન્યાને ઉપાડી વેલડી વેગે ચડી. અને કન્યાના પિતાએ ઘેરે જઇ જોયું તો માડવો નિસ્તેજ લાગ્યોઃ

વાળી વાળી દાદા પૂછે વાત
આજ માંડવ કેમ અણોહરો રે

દીવડો તે હતો બેની બાને હાથ
મેલીને ચાલ્યાં સાસરે રે

૬૩

પિતાના ઘરનો દીવો—ધરનું તેજ ચાલ્યું ગયું ! જાણે કોઇ ધૂતારો ધૂતી ગયો !

એક આવ્યો'તો પરદેશી પોપટો,
બેની રમતાં'તાં માંડવ હેઠ ધૂતારો ધૂતી ગયો !

બેની મેલ્યાં ઢીંગલ મેલ્યાં પોતીયાં,
બેને મેલ્યો સૈયરીયોનો સાથ ધૂતારો ધૂતી ગયો !

૬૪

માતા અફસોસ કરી રહી છે કે મારી ચંપા-કળી મેં અંતરના અમૃત પાઇને ઉછેરી, ને આજ તો એ પારકાને હાથે સૂંપાઇ ગઇ

*મેં તો હરખે ચાંપલીયો રોપવીયો રે,
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય,
ફુલડાં વેપારી માળી લઇ ગયા રે !

મેં તો હરખે ને લાડવઇ મોટાં કર્યાં રે;
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય,
કામની વેળાએ જમાઇ લઇ ગયા રે!

મેં તો હરખે ને જીયાવર મોટા કર્યા રે;
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય;
કમાઇ વેળાએ વહુએ વશ કર્યા રે!

---

*આ ગીત સુરતી 'લગ્ન-ગીતાવળી'નું છે.

-૫-

:: જીવન ::

૬૫

દૃશ્ય આખું બદલાઇ ગયું છે. સૂર્યાસ્ત પછીની લગાર ગેરહી અંધકારમયતા સમી જુદાઇની કરૂણતા લાગી ગઇ. આજે સાસરવાસી જીવનની રાત્રિ સહસ્ત્ર સહસ્ત્ર તારલે ટંકાઇને રહી રૂડી સુંની મધુરતામાં આ નવ-વધુને લપેટી રહી છે! વિદાયની પીડા વિસારે પડી. આંસુ લૂછાયાં. પુત્રી મટીને પોતે પત્ની બની છે એવું ભાન થયું. નવા ઘરનો દીવડો બનીને આવનારી કન્યા આદરમાન પામી. નવી વહુના માથા પર સહુએ આશીર્વાદ વરસાવ્યા. નાનાં દીયર નણંદ એની કેડે બાઝી પડયાં. અને જીવનમાં જે એક જ વાર આવે છે—આવીને ક્યાં સદાકાળ રહે ને ક્યાં સદાને માટે ચાલી જાય—એવી એ મીલનની પહેલી રાત આવી પહોંચી. એનાં વર્ણનો ન્હોય. એને શબ્દ-પ્રયોગો ન શોભે. એ દૃશ્ય દુનિયાને દેખાડવાનું ન્હોય. એ ગોપનતા અતિ પવિત્ર—અતિ મંગળ છે. પાંચ છ પંક્તિનું ધ્વનિકાવ્ય એને માટે લોક-કવિએ ગનીમત માન્યું:

હાં હાં રે હમલી લીલી શંઠીનો ઝમરખ દીવડો
હાં હાં રે હમલી રમઝમ કરતાં ....વહુ આવ્યાં
હાં હાં રે હમલી વગર તેડયાં ગોરી શીદ આવ્યાં!
હાં હાં રે હમલી આછી પછેડી ઓઢવા આવ્યાં!
હાં હાં રે હમલી પાતળિયા પગ ચાંપવા આવ્યાં!
હાં હાં રે હમલી મોતૈયા લાડુ જમવાને આવ્યાં!

૬૬

પ્રિયતમના પ્રેમની આશ પહેરીની સોડમાં પોઢી ગઇ. અને એ સુખ-નિદ્રામાં એણે કેવાં મધુર, કેવાં મંગળ સ્વપ્નાં દીઠાં!

હું તો સૂતી રે મારા રંગ રે મોલમાં
સૂતાં તે સપનાં લાગીયાં છે રે'

*ઉંડાં જળહળ રે મેં તો સપનામાં દીઠાં
માન સરોવર ભર્યાં દીઠાં જી રે!

આંગણે હસ્તી રે મેં તો સપનામાં દીઠા
કુંભ કળશ ત્યાં ભર્યા દીઠા જી રે!

આંગણે આંબલો રે મેં તો સપનામાં દીઠો
જાય જાવંત્રી ઢુંગે ઢુંગે જી રે!

મોતીના ચોક રે મેં તો સપનામાં દીઠા
લીલી હરિયાળી ત્યાં બહુ ફળી જી રે!

મેડીયે દીવડો રે મેં તો સપનામાં દીઠો
કંકુ કેસર કેરાં છાંટણાં જી રે!

સૂતા જાગો રે મારી નણદીના વીરા
સપનાના અરથ ઉકેલજો જી રે!

ઉંડા જળહળ રે ગોરી મૈયર તમારૂં
માન સરોવર તારૂં સાસરૂં જી રે!

આંગણે હસ્તી રે ગોરી વીરા તમારા
કુંભ કળશ તારાં કૂળનાં જી રે!

આંગણે આંબલો રે ગોરી સસરો તમારો
જાય જાવંત્રી સાસુ નારી જી રે!

* પાઠાન્તર-"ઉડણ જળેરી"

મોતીના ચોક રે ગોરી કંથ તમારો
લીલી હરિયાળી નણંદ તમારી જી રે!

મેડીયે દીવડો રે ગોરી કુંવર તમારો
કંકુ કેસરીયાં વવારૂ તમારાં જી રે!

ઘણું જીવજો રે મારી નણદીના વીરા
સપનાના અરથ ભલા કર્યા જી રે!

અન્ય પુસ્તકમા એક સ્વપ્નું વધુ બોલાય છે:

મેં તો જાણ્યું રે ઘર વચ્ચે ગઉળી શી પૂરી
લીલુડાં તોરણ બંધાઇ રહ્યા રે

× × ×

ઘર વચ્ચે ગઉળી તે ગોરી દીકરી તમારી
લીલુડાં તોરણ જમાઇ તારો રે

૬૭

જેવા સુંદર સ્વપનાં, તેવાજ સુસંગત એના અર્થો: અબઘ્યા જીવન-સાથીએ કંઇક એવી મીરાગ એ સહચરીના અંતઃકરણમાં મેલી દીધી, કે નિદ્રામાં આવા રૂપાળાં સ્વપનાં મળ્યાં. અને સ્વામીએ એ સ્વપ્નસૃષ્ટિને બન્ને કુટુંબોનાં આત્મજનો વડે વસાવી દીધી. આહીંથીજ આરસાયની ગમતા વળી પાછું નવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અબઘ્યા સંસાર-વનમા આવી પડેલી સ્ત્રી સ્વામીને કહે છે કે હું તો મારું ભૂલી છું. મને મારે

દેખાડો : તમે મારા શોભીતા બનો! એમ કહેવાની સાથે તો આખો યે સાસરવેશ, એને સુંદર સુંદર, ઉચ્ચ ઉપમાઓને યોગ્ય દેખાઇ આવે છે:

ગોખે તે બેઠી રાણી રાજવણ બોલે
મને મારગડો દેખાડો રાજ બંદલા !
હું તો મારગડાની ભૂલી રાજ બંદલા !

અલબેલડા રે મારે....ભાઇના દાદા,
જાણે ભરી સભાના રાજા રાજ બંદલા !
મને મારગડો દેખાડો રાજ બંદલા !
હું તો મારગડાની ભૂલી રાજ બંદલા !

અલબેલડા રે મારે ....ભાઇના વીરા
જાણે હાર માયલા હીરા રાજ બંદલા !
મને મારગડો દેખાડો રાજ બંદલા !
હું તો મારગડાની ભૂલી રાજ બંદલા !

*અલબેલડા રે મારે ....ભાઇની બેની
જાણે મેહૂલિયાની હેલી રાજ બંદલા !
મને........

અલબેલડા રે મારે ....ભાઇના મામા
જાણે સરોવર પાળે આંબા રાજ બંદલા !

* પ્રગનોરા–પાઠાન્તર :
અલબેલડા રે મારે ...ભાઇની બેન્યું
જાણે ધમધમતી ને વેલ્યું રાજ બંદલા !

અલબેલડા રે મારે ....શાઈના કાકો
+જાણે વીંટી માયલા આંકા રાજ બંદલા !

અલબેલડા રે મારે ....ભાઈની માડી
જાણે ફુલડાં કેરી વાડી રાજ બંદલા !

+ પ્રશ્નોરા—ગીતમાં

" જાણે કાશી કેળ આંકા "

આ ગીતમાં ... ટપકાંવાળે સ્થળે વહુના દેવરનું નામ મૂકવું જોઈએ, કે જેથી પતિનાં તમામ સગાંને ઉદ્દેશીને પત્ની ગાતી હોય તેવો અર્થ નીકળે. વાસ્તવિક એમ જ હોવું જોઈએ. પરંતુ અત્યારે ગાનારી સ્ત્રીઓ તો ત્યાં વરનું જ નામ લે છે. કેમકે તેમને એ નામ બોલવાનો બાધ નથી હોતો.

સંપાદક.

૬૮

જ્યાં અતિ સ્નેહ, ત્યાં અનિષ્ઠની શંકા પણ સ્હેજે પડી જાય. કન્યાના કાનમાં સસુરારા બોલ્યા કે તારો સ્વામી તો નવી વહુ પરણી લાવે છે : તું એને નથી ગમતી ! હાંસીને સાચી સમજી કન્યાએ બહાર જતા સ્વામીનો છેડો ઝાલ્યો !: સાચું કહો, ફરી પરણવું છે ? અરે એવું કોણે કહ્યું ? ચાંદે સૂરજે કહ્યું, પવને કહ્યું, પણ કહો સાચું, હું શીદને ન ગમી ? મારામાં શી ઉણપ દીઠી ?

સ્વામીએ મીઠી મનક કરી, મનાયેલા અણુમમાનાં ગમ્મતભર્યા બ્હાન' માંડ્યાં! સ્નેહનો થોડો વિનોદ કરી લીધો :

સોના ઇંઢાણી રૂપા બેડલું રે પાલવ છોડજો !
પાણીડાં ગઇ'તી તળાવ
નવજાદી ! નવ પાલવ છોડજો !

* * * *

કોણે કીધું ને કોણે સાંભળ્યું રે પાલવ છોડજો !
કોણે ઉડાડી છે વાત
નવજાદી ! નવ પાલવ છોડજો !

ચાંદે કીધું ને સૂરજ સાંભળ્યું રે પાલવ છોડજો !
વાયે ઉડાડી છે વાત
નવજાદી ! નવ પાલવ છોડજો !

તમારૂં તે મૈયર ગોરી વેગળું રે પાલવ છોડજો !
હુકડા સાસરીયાની ખાંત
નવજાદી ! નવ પાલવ છોડજો !

તમારો ને વીરો ગોરી એકલો રે પાલવ છોડજો !
સાત સાળાની છે ખાંત
નવજાદી ! નવ પાલવ છોડજો !

તમારા તે પોંચા ગોરી શામળા રે પાલવ છોડજો !
ગોરા પોંચાની છે ખાંત
નવજાદી ! નવ પાલવ છોડજો !

• આંહીં કંઇક ત્રુટતું જણાય છે

તમારાં છોરૂડાં ગોરી ગોખરાં રે પાલવ છોડજો !
ખોળે બેસાર્યાની ખાંત
નવજાદી ! નવ પાલવ છોડજો !

૬૯

વિનોદના પ્રસંગો આવી આવીને જતા રહ્યા, અને આખરે જાણે કે એક દિવસ કોઈ અપરાધનો અવસર ઉભો થયો. પ્રભાતે સાસુજીએ દાતણ માગ્યું, પણ મોહની કાગાનીંદરમાં ઘેરાયલી આંખોવાળી અન્યમનસ્ક વહુએ ધ્યાન ન આપ્યું. બે વાર માગ્યું, તો યે વહુ બેદરકાર રહી: અને ચોર સ્વામીએ "મને મારગડો દેખાડો રાજ ! ' એ સૂચના અનુસાર, આ કર્તવ્યભૂલી મોહવશ રાજરાણીને સાચી દિશા દેખાડવા સજ સજાવી

શ્રી પરભાતને પોર, *દેવકીજીએ દાતણ માગીયાં
માગ્યા માગ્યાં વાર બે વાર
*રૂખમણીએ શબદ ન સાંભળ્યો !

હરિના હાથમાં પાન પંચાગ
મેડીએથી *શ્રીકૃષ્ણ ઉતર્યાં

મારા નાનેરા બળભદ્ર વીર
ગંગાને કાંઠે ઘર કરો

• • • •

* આ નામોને બદલે, કૌશલ્યા, સીતા, રામચંદ્ર લખમણ, એ નામો પણ ગવાય છે

* સુરતી લગ્ન-ગીતમાંની બે વધુ પંક્તિઓ

મારા ગંગાજળ સરખા રે માત, તમારા મન તે કોણે દૂભવ્યાં
આપણા ઘરમાં રૂખમણી નાર, તેણે મારો શબદ ન લોપીઓ

એ દંપતિએ નથી રાખ્યા. ગોપ-જીવનમાં તો ચાહે તે ગૃહકાર્ય સદાય સરખી રીતે ગૌરવવન્તુ છે:

શ્રી રામ ! ધોળું નગર ધોળું ધોળકું રે શોભા !
શ્રી રામ ! ધોળી ધોળકીયાની વાવ રે શોભા !
શ્રી રામ ! વાવે તણું રે ત્રાંબા તણાં શોભા !
શ્રી રામ ! મોતીડાવરણાં જળ ભર્યાં રે શોભા !
શ્રી રામ ! વાવે તે કચરો કંકુ તણો રે શોભા !
શ્રી રામ ! શીંદોરીયો તે શેવાળ રે શોભા !
શ્રી રામ ! પગથીયે પગથીયે પૂતળી રે શોભા !
શ્રી રામ ! રૂપા માછલડીની હાર રે શોભા !
શ્રી રામ ! સાવ રે સોનાનો બાજોઠીયો શોભા !
શ્રી રામ ! ત્યાં બેસો શ્રી કૃષ્ણ નાયા રે શોભા !
શ્રી રામ ! નાહી ધોઇને ઉભા રીયા રે શોભા !
શ્રી રામ ! ત્યાં આવ્યાં લક્ષ્મીજી નાર રે શોભા !
શ્રી રામ ! શ્રી કૃષ્ણે ખીલા ખોડિયા રે શોભા !
શ્રી રામ ! લક્ષ્મીજીએ બાંધી ગાય રે શોભા !
શ્રી રામ ! શ્રી કૃષ્ણે વાછરૂ વાળિયાં રે શોભા !
શ્રી રામ ! લક્ષ્મીજીએ દોઈ ગાય રે શોભા !
શ્રી રામ ! શ્રી કૃષ્ણે ગોરસ મેળીયાં રે શોભા !
શ્રી રામ ! લક્ષ્મીજીએ ઘૂમ્યાં મહી રે શોભા !
શ્રી રામ ! શ્રી કૃષ્ણે માખણ ઉતાર્યાં રે શોભા !
શ્રી રામ ! લક્ષ્મીજીએ તાવ્યાં ઘીય રે શોભા !-

કાળી શી કોયલ શબ્દે સોહામણી
આવે રે કોયલ આપણા દેશમાં

કેમ કરી બેનીબા એ ઘર વાસ્યાં ?
કેમ કરી નાહોલિયો રીઝ્યો ?

*દીકરા દીકરીએ એ ઘર વાસ્યાં
નેણલે તે નાહોલિયો રીઝ્યો !

એ સોહામણી કોયલનો પ્રત્યુત્તર લોક-કલ્પ્યું જીવન-સાફલ્ય પ્રગટ કરી બતાવે છે. સંતતિ-જનન અને નયનોની પ્રીતિ વડે પતિનું પ્રિય દર્શન: એ બે જાણે કે પરિણિત જીવનની સિદ્ધિઓ મનાઈ હશે : બન્ને ધર્મોનું પાલન કરીને બેનીબા પાછાં વળ્યાં છે. હે સુભગા ! તું શીખી તે સહુને શીખવજે ! તારી સુહાગણ-ચુંદડી સદા એવી ને એવી મ્હેકયા કરજો ! એની ભાત્યોના રંગ કદિ યે ઝાંખા ને પડજો ! તારો ફુલ-અંબોડો સદા મ્હોર્યો જ કરજો !

૭૨

ત્રાંબાકુંડી તે નગર સોહામણી
માંહે ભરિયેલ ગવરીનાં ધીય
સાહેલી રે આંબો મોરીયો !

---

* પાઠાન્તર :

ઓરડા ઓસરીએ એ ઘર વાસ્યાં
છજડે નાહોલિયો રીઝ્યો.

ાે

જૂદાં આપેલાં છે.
ી આ ગીતોમાંના
બંધબેસતું કરવું
સમજી શકશો.

મારે કિયા ભાઇનાં વાજીંત્ર વાગિયાં
પેલા વેવાઇનાં પડિયાં નિશાન–સાહેલી રે૮

મારે કિયા ભાઇને આગણુ આંબલો
મારે કિયા ભાઇને આવે શીળી છાંય–સાહેલી રે૦

*

મારે કીયા ભાઇની મેડીએ દીવા બળે
પેલા વેવાઇને અંધારાં ઘોર–સાહેલી રે૦

*

મારે કઇ વહુને ચીર ઉપર ચુંદડી
કઇ વહુને રે મોતી જડયો મોડ–સાહેલીરે ૦

*

મારે કઇ વહુને કાંબી ઉપર કડલાં
મારે કઇ વહુને રે ઘૂઘરીએ ઘમકાર–સાહેલી રે૦

*

---

* યથોચિત સ્વજનોના નામ લઇને ફરીવાર એની એ પક્તિઓ ગવાય છે.

પૂરવણી

બાકી રહી ગયેલાં ગીતો આંહી જૂદાં આપેલાં છે. આખી કથા વાંચી ગયા પછી આ ગીતોમાંના પ્રત્યેકને કયા કયા પ્રસંગમાં બંધબેસતું કરવું તે વાચક પોતાની મેળે સમજી શકશે.

૭૩

નીંદરડી

રાજ પેલડા પોરની નીંદરડી,
નીંદર જોને રે ....ભાઇની સેજ!
નીંદરડી નેણાં ઘેરી રહી.

ગોરાં નાનાં વહુ જગાડે જાગે નહિ!
પોઢયા જાગો રે ....ભાઇના વીરા!
નીંદરડી નેણાં ઘેરી રહી.

તમે કાં કંથ પીધા કસુંબલા
તમે આરોગી કાંઇ લીલૂડી ભાંગ!
નીંદરડી નેણાં ઘેરી રહી.

અમે નથી પીધા રે કસુંબલા,
અમે આરોગી નથી લીલૂડી ભાંગ
નીંદરડી નેણાં ઘેરી રહી.

અમે દરબારેથી મોડા આવીયા,
આપણે ઘેરે રે ....ભાઇના વીરા
નીંદરડી નેણાં ઘેરી રહી.

૭૪

વીંઝણો

લીલૂડો વાંસ ઢળૂકે ઢળિયો
ઇ રે વાંસલિયાનો વીંઝણો ઘડિયો

હરતો ને ફરતો હીરલે જડિયો
માણું મોતી ને પાલી પરવાળે જડિયો

ઇ રે વીંઝણુલો રાંદલના વરનું જડિયો

ઉઠો રાંદલના વર સપનાં નિહાળો
લ્યો રે લોટી ને સીંચો તુળસીનો ક્યારો

જેમ જેમ તુળસી લેરડે જાય રે
તેમ રે રાંદલના વર નીંદરે ઘેરાય રે

જેમ જેમ તુળસી ફાલે ને ફુલે
તેમ રે રાંદલના વીરની નીંદરડી ઉડે

—લીલૂડા

[વર કન્યાનું નામ લઇ ફરી ગવાય છે.]

૭૫

અમૃત આંબો

કાંઇ જાંબુ વરણી કોયલ રે
કાંઇ આંબા ડાળે બેઠી રે
કાંઇ અમરત આંબો મોર્યો
આંબે ફૂલ ઘણાં રે

કાંઇ આજૂની રાતડિયે રે
કાંઇ મેહૂલિયા તો વરસ્યા રે

કાંઇ વીજળડી નો ઝબકી રે
કાંઇ વાહોલિયા નો વાયા રે
કાંઇ આવઠલાં ને આવરાં
ચીકલ શોણે થયાં રે !

કાંઇ માડીના ને ....ભાઇ
કાંઇ વરધ નાવણ નાયા રે
કાંઇ પેલી ને સુવામણ રે
કાંઇ ....ભાઇની માડી રે
કાંઇ ....વહુ સુવામણ
ચીકલ કરી વળ્યાં રે

• • •

કાંઇ ચારે ને સુવામણ
ચીકલ કરી વળ્યાં રે...

૭૬

દીવડો

બાઇ રે માવ રે સોનાનો મારો દીવડો
એને દીવડીયે રંગ રૂપાના મોર
સોહન દાંડીનો દીવડો

બાઇ રે દીવડો મેલાવો મોટે માંડવે રે
ત્યાં ચડી બેમરી માગે દેર ને જેઠ—સોહન૦

નણદી મચકો કરીને બોલિયાં રે
ભાભી ! નો આવ્યો તારો લોલી વીર—સોહન૦

ભાઇ રે કસુ રે છુટી ને વેણ ગોકળી
મારે હૈડે રે કાંઇ ઉતર્યો તંબોળ—સોહન૦

*

દેર વધામણી લાવે.........................
ભાભી ! આવ્યો રે તારો માડીજાયો વીર—સોહન૦

ભાઇ કસું રે બાંધી ને વેણ હાંસીયું
છ રે મારે હૈડે હરખ ન માય—સોહન૦

૭૭

આતૂરતા

મારી આંખડલી ભીંજાય રે મારો નળ નમે રે
મારો ફરૂકે છે ડાબા પગનો લાંક રે
ઘેર કોણ સાજનિયાં આવશે રે

મારે કીયા ભાઇ આવ્યા કીયા ભાઇ આવશે
હું તો જોઇ રહી છું ....ભાઇની વાટરે રે
....ભાઇ આવ્યે રંગ રેશે રે

[બ્હેનો વગેરે સ્વજનોનાં નામ લઇ પુનરાવર્તન થયા કરે છે.]

૭૮

વીરાની વાટ

વીરા ! ચાંદલિયો ઉગ્યો ને હરણ્યુ આથમી રે
વીરા ! કયાં લગણુ જોઉં તમારી વાટ રે
મામેરાં વેળા વહી ગઇ રે.

બેની ! પાટણ ગ્યો'તો પટોળાં વોરવા રે
બેની ! પાટણમાં પડી'તી હડતાળ
અમદાવાદ ગ્યો'તો વોરવા રે.

વીરા ! ચાંદલિયો ઉગ્યો ને હરણ્યુ આથમી રે
વીરા ! કયા લગણુ જોઉં તમારી વાટ રે
મામેરાં વેળા વહી ગઇ રે.

બેની ! ચીતળ ગ્યો'તો ચુંદડી વોરવા રે
બેની ! ચીતળમાં પડી'તી હડતાળ
અમદાવાદ ગ્યો'તો વોરવા રે.

* * *

૭૯

વણઝારો-વણઝારી

વણઝારો આવ્યો ને વણઝારી લાવ્યો
ભાઈ રે વણઝારીનો અવળો અંબોડો

ભાઇ રે....ભાઇ મારે માંડવે પધારો
માંડવે પધારીને પોઠયું ઝુલવાવો

ભાઇ રે વણઝારા તારી શી શી રે પોઠું
ભાઇ રે....ભાઈ અમારી નવલખી પોઠું

પેલી તે પોઠમાં મગ રે મંડોળિયા
મગ રે મંડોળિયાની પીઠી રે નીપજે

બીજી તે પોઠમાં જાર જગોતરી
જાર રે જગોતરીની ઘેંસવડી નીપજે

ત્રીજી તે પોઠમાં ચોળા ડોલરિયા
ચોળા ડોલરિયાની વડી રે નીપજે

ચોથી તે પોઠમાં અડદ ઈંડોરિયા
અડદ ઈંડોરિયાના પાપડ નીપજે

પાંચમી તે પોઠમાં ચોખા કમોદિયા
ચોખા કમોદિયાનો ખેરો રે નીપજે

છઠ્ઠી તે પોઠમાં ઘઉં રે ગોરડિયા
ઘઉં રે ગોરડિયાનો પકવાન નીપજે

સાતમી તે પોઠમાં કન્યા પાનેતર
કન્યા પાનેતર મારે ....બાને સોહે

આઠમી તે પોઠમાં સૂતર ઘરચોળું
સૂતર ઘરચોળું મારે ....વહુને સોહે

નવમી તે પોઠમાં વરરાજા મોળીયાં
વરરાજા મોળીયાં:....જમાઇને સોહે

૮૦

તંબોળીડો

જૂનેગઢથી તંબોળીડો વાપર્યો
આવી ઉતર્યો અમારલે દેશ
ધનરા લાલ તંબોળીડા

ઓરડે ઉભાં *....વહુએ ઓળખ્યો
દાસી ધનરાને ઓરેરો તેડાવ્ય
ધનરા લાલ તંબોળીડા

દાસી લે રે ઘડો લે ઇંઢાણુલી
મારી વાડીની વેલ્ય સીંચાવ
ધનરા લાલ તંબોળીડા

સીંચે સીંચે વાડી માયલો કેવડો
સીંચે સીંચે ગલાલીનો છોડ
ધનરા લાલ તંબોળીડા

* ઘરની પ્રત્યેક વહુના નામ લઇને એવું એ ગીત ફરી ફરી ગવાય છે.

૮૧

માલણુ

ગુજરાતથી માલણુ આવી રે
સવા લાખની વાડી રોપાવી રે

કોરે કરમલડી રોપાવો રે
વીણી ચૂંટીને છાબ ભરાવો રે

લાંચ્યે લાંચ્યે માલણુ અમે લેશું રે
લાડકડાના પસ ભરી લેશું રે

એના પાહુલીયે રસીઆ વીરા રે
દ્રવ્ય ખરચે લાડકડાના વીરા રે

દ્રવ્ય ખરચે ને ખરચાવે રે
રૂડા સાજનીયા મેળાવે રે

એને પાહુલીયે જડિયા આંકા રે
દ્રવ્ય ખરચે લાડકડાના કાકા રે

એને પાહુલીયે જડિયા આંબા રે
દ્રવ્ય ખરચે લાડકડાના મામા રે

કુંવર ઘોડલે બેસીને વેલા આવે રે,
એની ભોજાઈયું ફુલડે વધાવે રે

એની માતાજી મોતીડે વધાવે રે,
પાણી સાથે દૂધલડે નવરાવે રે

૮૨

ગજરો

માલણુ ગુંથી લાવ ગુણીયલ ગજરો
તારા ગજરાનો માનીશ મુજરો—માલણુ૦

તારા ગજરાનું આપીશું મૂલ રે
માહીં ગુંથજે ગુલાબનું ફુલ રે
જે તું કહીશ તે કરશું કબૂલ—માલણ૦

જેવી હોય તારી ચતુરાઈ રે
તેવી કરજે તેની સરસાઈ રે
કાંઈ બાકી ન રાખીશ બાઈ—માલણ૦

એવી કરજે કારીગરી એમાં રે
જૂક્તિ હોય જોવા જેવી એમાં રે
મોહ પામે મૂનિવર તેમાં—માલણ૦

વર લાડકડાને કાજે રે
એવો ગુથજે તું ગજરો આજે રે
જેવો છત્રપતિને છાજે —માલણ૦

ગજરો મૂલ પામે મૂલતાન રે
સારો સારો કહે સુલતાન રે
થાય ગુણીજન જોઈ ગુલતાન—માલણ૦

તને આપીશ હીરાનો હાર રે
વળી સોળ સારા શણગાર રે
ઉપર હેમની મહોર હજાર—માલણ૦

કવિતાની કિમત ઉર આણે રે
એમ ગજરાનું મૂલ પ્રમાણે રે
*દાખે દલપત બીજું શું જાણે
માલણ ગુંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો

---

* કવિ દલપતરામના બે ત્રણ લગ્ન-ગીતો પ્રચલિત છે સૂક્ષ્મ રસદૃષ્ટિથી તપાસનારને આવા કવિ- રીત તથા શુદ્ધ લોકગીત વચ્ચેનો તફાવત સમજાશે

-૮૩

છાના કાગળ

લાડડા ! લાડડી છાના કાગળ મોકલે
વેવારીઆ વર વેલો આવ્ય
રવળા મોઢાની રડયું ૯

લાડડી હું કેમ આવું એકલો
મારા હાથીડા હોય રે હજાર
રવળા મોઢાની રડયું

* * *

તારા હાથીડા બંધાવું સામી ડેલીએ
તારા ઘોડલા બંધાવું રે ઘોડહાર
રવળા મોઢાની રડયું

* * *

તારા સાથીડાને ઉતારા ઓરડા
વરરાજાને મેડીના મોલ
રવળા મોઢાની રડયું

એને ટો ! તમે વિસરી ન જાઓ તે માટે એ નિશાનીઓ પણ સાથે જ આપી દે." આ ક્ષત્રિય ગીત છે લાંબા લાંબા ઓજસ્વંતા ઢાળમાં ગવાય છે]

✿

તરવાર સરખી ઉજળી રે ઢોલા !
તરવાર ભેટમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને.

એવી રે હોય તો પરણજો રે ઢોલા !
નીકર ફરીને પરણાવું રે વાલીડા વીરને.

પાન તે સરખી પાતળી રે ઢોલા !
પાન મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને.

એવી રે હોય તો પરણજો રે ઢોલા !
નીકર ફરીને પરણાવું રે વાલીડા વીરને.

સોપારી સરખી વાંકડી રે ઢોલા !
સોપારી મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને.
—એવી રે૦

તજ તે સરખી તીખલી રે ઢોલા !
તજ તે મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને
—એવી રે૦

૮૫

મોલ પધારો !

[પરણીને વળેલા વરને આદર અપાય છે]

✿

મોલ પધારો રાજ !
તમે ....ભાઈના મોભી મોલ પધારો રાજ !

૮૩

છાના કાગળ

લાડડા ! લાડડી છાના કાગળ મોકલે
વેવારીઆ વર વેલો આવ્ય
રવળા મોઢાની રઢયું લાગશે.

લાડડી હું કેમ આવું એકલો
મારા હાથીડા હોય રે હજાર
રવળા મોઢાની રઢયું લાગશે

* * *

તારા હાથીડા બંધાવું સામી ડેલીએ
તારા ઘોડલા બંધાવું રે ઘોડહાર
રવળા મોઢાની રઢયું લાગશે.

* * *

તારા સાથીડાને ઉતારા ઓરડા
વરરાજાને મેડીના મોલ
રવળા મોઢાની રઢયું લાગશે.

૮૪

કેવી ?

[પરણવા જતા રજપૂત વરને સંજ્ઞા થાય છે કે "હે ઢોલા જેવા બહાદુર અને પ્રેમી ભાઇ ! તરવાર જેવી તેજસ્વી, નાગરવેલના પાન સરખી પાતળી, સોપારી જેવી બંકી, અને તજ જેવી તીખી-તરવાની કન્યા પર-

હજો હો ! તમે વિસરી ન જાઓ તે માટે એ નિશાનીઓ પણ સાથે જ આપી છે" આ ક્ષત્રિય ગીત છે લાંબા લાંબા ઓજસ્વતા ઢાળમાં ગવાય છે]

તરવાર સરખી ઉજળી રે ઢોલા!
તરવાર ભેટમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને.

એવી રે હોય તો પરણજો રે ઢોલા !
નીકર ફરીને પરણાવું રે વાલીડા વીરને.

પાન તે સરખી પાતળી રે ઢોલા!
પાન મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને.

એવી રે હોય તો પરણજો રે ઢોલા!
નીકર ફરીને પરણાવું રે વાલીડા વીરને.

સોપારી સરખી વાંકડી રે ઢોલા!
સોપારી મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને.
—એવી રે૦

તજ તે સરખી તીખલી રે ઢોલા!
તજ તે મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને
—એવી રે૦

૮૫

મોલ પધારો!

[પરણીને વળેલા વરને આદર અપાય છે]

મોલ પધારો રાજ!
તમે ....ભાઈના મોભી મોલ પધારો રાજ!

મોલ પધારો રાજ !
તમે સોનાની શરણાયે મોલ પધારો રાજ !

મોલ પધારો રાજ !
તમે ....ભાઇના વીરા મોલ પધારો રાજ !

૮૬

નગારાં વાગે

વર તો બહુ રે હોંશીલો વર બહુ રે ખંતીલો,
એની મૃગનેની જુવે વાટ રે
નગારાં વાગે ઝીણાં ઝીણાં'

વર તો સોનીની શેરી વચ્ચે સાંચર્યો,
વરને ઉતરીયું વસાવતાં લાગી વાર રે
નગારાં વાગે ઝીણાં ઝીણાં'

વરને તો માળીડાની શેરી વચ્ચે સાંચર્યા,
વરને ફુલડાં વસાવતાં લાગી વાર રે
નગારાં વાગે ઝીણાં ઝીણાં !

૮૭

ચુંદડી

મારા નખના પરવાળા જેવી ચુંદડી
મારી ચુંદડનો રંગ રાતો હો લાડડી
ઓઢોને સાહેબજાદી ચુંદડી !

હું તો કેમ કરી ઓઢું રે સાયબા ચુંદડી
મારો દાદોજી દેખે માતાજી દેખે
કેમ રે ઓઢું રે સોરંગ ચુંદડી !

તમારા દાદાના તેડ્યાં અમે આવશું
તમારી માતાનાં મન મો'શે હો લાડડી
ઓઢોને લાડકવાઇ ચુંદડી !

હું તો કેમ કરી ઓઢું સાયબા ચુંદડી
મારો વીરોજી દેખે ભાભીજી દેખે
કેમ રે ઓઢું રે સોરંગ ચુંદડી !

તમારા વીરાનાં તેડ્યાં અમે આવશું
તમારી ભાભીના ગુણ ગાશું હો લાડડી
ઓઢોને સાહેબજાદી ચુંદડી !

૮૮

આનંદ ભર્યાં

આજ મારે ભરિયાં સરોવર છલિયાં
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ મારે માડીના ....ભાઇ પરણ્યા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ મારે પરણીને ....ભાઇ પધાર્યાં
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ અમે લાખ ખરચીને લાડી લાવ્યા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ અમે લાખેણી લાડી જીત્યા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ અમે ઈડરિયો ગઢ જીત્યા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ અમે જાણ્યું .... ભાઈ જૂદા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ ઈ તો બેસી પરણાવીને ઉઠયા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ અમે .... ભાઈને હસતા દીઠા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ અમે .... વેવાઈને રોતા દીઠા
રે આનંદ ભર્યાં !

આજ મારે ભરિયાં સરોવર છલિયાં
રે આનંદ ભર્યાં !

૮૯

વાંસળી

લીલુડા વાંસની વાંસળી મારી જાનમાં વાગતી જાય !

ામને પટલીયે પૂછીયું આ કયાંનો રાજા જાય !
.થી રાજા નથી રાજવીર, મારે ....ભાઇ પરણીને જાય
—લીલુડાં૦

ામની પાણીઆરીએ પૂછીયું, આ કયાંનો રાજા જાય !
.થી રાજા નથી રાજવીર, મારે ....ભાઇ પરણીને જાય
—લીલુડાં૦

ામને ગોવાળીડે પૂછીયું, આ કયાંનો રાજા જાય !
તથી રાજા નથી રાજવીર મારે ....ભાઇ પરણીને જાય
—લીલુડાં૦

૯૦

જીત્યા !

વર લાડડા રે તારે કાને કારેલાં
માથડે મુગટ મોતી જડયો રે વરલાડડા !

વર લાડડા રે તારો દાદોજી પૂછે
સાસરિયે જઇને મોલી શું જીત્યા રે વરલાડડા !

જીત્યા જીત્યા રે મારા સાસરાની બેટી
બીજું તે જીત્યા સાયર સાસરૂં રે વરલાડડા !

૯૧

રતન જડાવો !

સો સો રૂપૈયા લઇને હલ્લાર શેર ગ્યા'તા
વીરા મોરા ! હલ્લારના હાથીડા લઇ આવો હો-રાજ !

હલ્લારના હાથીડાને લાલ અંબાડી
વીર મોરા! અંબાડીએ રતન જડાવો હો રાજ!

સો સો રૂપૈયા લઇને ઘોઘા શે'ર ગ્યા'તા
વીર મોરા! ઘોઘાનાં ઘોડલાં લઈ આવો હો રાજ!

ઘોઘાનાં ઘોડલાંને પીતળિયાં પલાણ
વીર મોરા! પલાણે રતન જડાવો હો રાજ!

સો સો રૂપૈયા લઇને ચીતળ શે'ર ગ્યા'તા
વીર મોરા! ચીતળની ચુંદડી લઇ આવો હો રાજ!

ચીતળની ચુંદડી ને *........ની લાડડી
વીર મોરા ઘુંઘટડે રતન જડાવો હો રાજ!

* કન્યાના પિયર-ગામનું નામ

૯૨

ક્યાં રહી!

લાડડી ટોડલા જેવડી રે
લાડડી આવડલાં ને વરસ તું ક્યાં રહી રે?

હું તો દિ'એ સૂતી રે રાતે જાગતી રે!
હું તો સસરોજી ....ભાઈ માગતી રે–લાડડી૰

હું તો દિ'એ સૂતી રે રાતે જાગતી રે!
હું તો સાસુજી ....બાઈ માગતી રે–લાડડી૰

૯૩

વર-વહુનો વિનોદ

કીયા ભાઈની વાડીમાં અગર ચંદણનું ઝાડ-હો રાયા !
કીયે ને સૂતારે અગર ચંદણ વેરીયાં રે.

કીયા ભાઈની મેડીમાં શેરડીયું ચુસાય હો રાયા !
કયી વહુને કોણીએ રેગાડા ઉતરે રે.

કીયા ભાઈની મેડીમા રમક ઝમક થાય હો રાયા !
કયી વહુને પગે ઝાંઝર ઝમઝમે રે.

કીયા ભાઈની મેડીમાં કુલેરૂં ચોળાય હો રાયા !
કયી વહુને મોઢે તે માખીયું બણબણે રે.

કીયા ભાઈની મેડીમાં ઢીંકા પાટુ થાય હોય રાયા !
કયી વહુને વાંસે સબોટા ઉઠીયા રે.

૯૪

મલારપરનો મોર

લાડડી તારા દેશમાં સોનીડે માંડયાં હાટ
લાડડો વસાવે ઝૂમણાં રે
એની લાડડીને પે'રવા જોગ રે
બોલ્યો મલારપરનો મોરલો રે
એને નીરજો નાગરવેલ !